

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

**Профессор Т. К. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун
технологиялары кафедрасы**

Кол жазма укугунда

УДК 494.3-3:413.1

Акматова Таңсык ай Аманиллаевна

**КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖӨНДӨМӨЛӨР
СИСТЕМАСЫ**

Адистиги: 10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иш

Илимий жетекчи: *Б. Ө. Орузбаева,*
филология илимдеринин доктору,
КУИАсынын академиги

Бишкек - 2023

МАЗМУНУ

Киришүү	4
I БАП. МАСЕЛЕНИН ИЗИЛДЕНИШИ, ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ	
1.1. Жөндөмө категориясынын жалпы тил илиминде.....	12
1.2. Жөндөмө категориясынын түрк тилдеринде иликтениши.....	15
1.3. Жөндөмө категориясынын кыргыз жана өзбек тилдеринде изилдениши.....	22
1-бап боюнча кыскача жыйынтыктар.....	31
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ	
2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы жана методдору.....	33
2.2. Орто Азия чөлкөмүндө тилдик ареалдын калыптануусунун лингвистикалык негиздери.....	34
2.3. Алтай доорундагы тилдик мыйзам ченемдүүлүктөр кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катарында	41
2- бап боюнча жыйынтыктар.....	60
III БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖӨНДӨМӨЛӨРДҮН СЕМАНТИКАСЫ (окшоштуктар жана айырмачылыктар)	
3.1.Грамматикалык жөндөмөлөр.....	63
3.1.1.Кыргыз, өзбек тилдериндеги атооч жөндөмөсү.....	64
3.1.2.Кыргыз, өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсү.....	71
3.1.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги табыш жөндөмөсү.....	81
3.2. Мейкиндик жөндөмөлөр (барыш, жатыш, чыгыш).....	89
3.2.1. Кыргыз, өзбек тилдериндеги барыш жөндөмө.....	90
3.2.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги жатыш жөндөмө.....	98

3.2.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги чыгыш жөндөмө.....	106
3.3. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия.....	116
3.4. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги багыттоочу (вектордук) маанидеги жөндөмөлөрдөгү айырмачылык жана окшоштуктар.....	119
3.5. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн калыптануусундагы айрым өзгөчөлүктөр.....	137
3- бап боюнча жыйынтыктар.....	141
Корутунду	145
Илимий булактардын тизмеси.....	149
Тиркемелер.....	158

КИРИШҮҮ

Жөндөмөлөр ар бир тилдик түзүлүштүн фундаменталдуу базасы болуу менен бирге ал тилдин тарыхый жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин жана баюу жолдорун так көрсөтө алган фактор болуп саналат. Ал эми жөндөмө категориясы зат атоочтун грамматикалык категориясы экендигине карабастан атооч сөздөрдү бири-бири же башка сөздөр менен байланыштырып сүйлөмдүн туура уюшулушун шарттоо менен бирге заттык мааниде колдонулган сын, сан, атооч жана ат атоочторго, атоочтуктарга, кыймыл атоочко да тиешелүү категория. Ошол себептүү түрк тилдерин салыштырып иликтөөдө бул категориянын орду чоң.

Теманын актуалдуулугу. Алтай доорунан берки тарыхый эволюциянын негизги этаптарын терең изилдөөдө Орто Азияны жердеген түрк урууларынын тилинин калыптануусу да орчундуу маселе. Географиялык жактан бир алкакта отурукташкан кыргыз жана өзбек элинин тилдери түрк тилдеринин мыйзам ченемдүү тарыхый өнүгүүсүндөгү тилдик фактыларды өз боюна сиңирип, айрым бир типологиялык өзгөчөлүктөргө да ээ болгон. Орхон-Енисей жазма системаларынан кийинки доорлордо түрдүү саясый жана миграциялык шарттарга дуушар болгон жалпы түрк элдеринин катарындагы кыргыз жана өзбек эли да өз графикасын жоготкон абалда болгон. Ошондуктан аталган элдердин тилдеринде айрым бир фактылар оозеки чыгармачылыкта гана сакталган. Түркологиянын пайдубалын түптөшкөн В. Томсен, В. В. Радлов, Е. С. Малов, А. Н. Кононов, М. Дмитриев, В. Э. Севортян, В. В. Решетов, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Б. Орузбаева, М. Мирзаев жана С. Усмонов, Ш. Шоабдурахмонов сыяктуу окумуштуулар түрк элдеринин тилинин (анын ичинде кыргыз, өзбек тилдеринин да) формаларын такташты. Кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасын, жөндөмө категориясын, анын тарыхын, жөндөмөлөрдүн семантикасын ар тараптуу изилдөөгө алган бир топ эмгектер жаралды. Алсак, К. Тыныстанов (1928), И. А. Батманов (1938), Х. Карасаев (1944).

Орто Азиядагы кыргыз жана өзбек тилдеринин типологиялык жиктелүүсүндөгү социалдык-экономикалык шарттар, кыргыз тилинин жалпы түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү орду азыркы убакта кыргыз тил таануу илиминде гана эмес, жалпы түркологияда өзөктүү маселе. Өзбек тилинин мамлекеттик макам кабыл алуусу, графикалык формага, тагыраак айтканда, латын арибине өтүүсү да түрк тилдеринин өнүгүүсүндө жаңы доордун башталгандыгынан кабар берет. Мындай геоллингвистикалык факторлор эки элдин тилинин калыптануусундагы тарыхый тилдик абалдын, ареалдын болгондугун айгинелеп гана тим болбостон, аталган тилдердин өткөнүнө кайрылуу аркылуу кыргыз элинин ошону менен бир катарда өзбек элинин да көп кылымдык тарыхындагы көз жаздымда калтырылган кээ бир маселелердин илимий жактан чечилүүсүнө шарт түзөт. Кыргыз тилинин структуралык өзгөчөлүгүн терең түшүнүү анын мезгил агымындагы өзгөрүүсүнүн, жалпы тил таануу илиминде табигый лингвистикалык түзүлүш катарында калыптанышынын тарыхый мыйзам ченемдерин илимий жактан аныктоо да зарылдыкка ээ десек жаңылышпайбыз.

Акыркы мезгилдерде салыштырма жана сыпаттама ыкмалары менен жүргүзүлгөн изилдөөлөр өзгөчө мааниге ээ болууда. Анткени тектеш тилдердеги окшоштуктар менен айырмачылыктарды илимий жактан аныктап-тактоо түркологияга бир топ жаңы маалыматтарды берери шексиз. Кыргыз тили менен өзбек тилинин байланышын, тагыраак айтканда жөндөмөлөр системасын, анын категория катары калыптанышын салыштырып изилдөө, эки тилдин диалект, говорлорундагы жөндөмө мүчөлөрүнүн Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөмө мүчөлөрү менен жакындыгын салыштырып изилдөө азыркы түркологиянын негизги маселелеринин бири. Диссертациялык иштин **актуалдуулугун** биринчиден, аталган маселелер көрсөтүп турса, экинчиден, кыргыз лингвистикасында кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы биринчи жолу иликтенип жаткандыгы менен да шартталат.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – жөндөмөлөр системасынын грамматикалык категория катарында калыптанышында ареалдык фактордун (биздин учурда өзбек тили) тийгизген таасирин аныктоо менен кыргыз тилинин жалпы тилдик түзүлүшүндөгү негизги тутум болуп саналган жөндөмөлөр категориясынын лингвистикалык мыйзам катары өнүгүүсүн илимий жактан тактап, тарыхый фактор катарында өзбек тилиндеги өзгөрүүлөр менен салыштыруу аркылуу айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгын белгилөө. Ушул максаттарга жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер коюлду:**

жалпы тил илиминдеги жана түркологиядагы жөндөмө категориясынын иликтенишине сереп салуу;

кыргыз жана өзбек тил илиминдеги жөндөмөлөр системасына жана жөндөмө категориясына байланыштуу иликтөөлөргө талдоо жүргүзүү;

кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясынын табиятын изилдөө;

эки тилдеги жөндөмөлөрдүн грамматикалык маанилерин, жөндөлүш типтерин салыштыруу;

кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө системасындагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды көрсөтүү;

эки тилдеги жөндөмө мүчөлөрүнүн тарыхына кайрылуу менен кыргыз тилиндеги айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгына илимий далилдерди келтирүү.

Илимий иштин жаңылыгы катарында аталган теманын кандидаттык диссертациянын деңгээлинде изилдөөгө алынышы жана кыргыз тилин типологиялык жана структуралык жактан терең окуп үйрөнүүдө кыргыз жана өзбек тилдеринин факты материалдарына таянуу менен жөндөмөлөр

системасынын категория катарында маанисин аныктоо. Буга чейин көз жаздымында калып келген өзөктүү маселенин бири болгон кыргыз тилинин Орто Азия чөлкөмүндөгү байыркылыгын жана алтай доорунун айрым релеванттуу белгилерин сактап келгендигин кыргыз жана өзбек тилинин фактыларынын негизинде тастыктоо. Ошондой эле диссертациялык иштин жаңылыгы катарында кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасын типологиялык жактан кароо жана илимий негиздерин, принциптерин ачып берүү, бир географиялык чөлкөмдө өнүгүп келген өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасы менен салыштыруу биринчи ирет аткарылгандыгын белгилөө ашыктык кылбайт.

Илимий иштин практикалык мааниси. Жалпы эле тил таануу илиминде жана кыргыз тил илиминде тилдик түзүлүштүн типологиялык өзгөчөлүгүнө негиз болгон жөндөмө категориясынын теориялык мыйзамдарын аныктоодо жана жөндөмөлөрдүн морфемалык структурасын окуп үйрөнүүдө өнөктөш тил болуп саналган өзбек тилине тарыхый жактан салыштыруу ыкмасын өнүктүрүү. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары **тектеш тилдерди изилдөөгө жана алардын тектештирме грамматикасын түзүүгө** жана кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн терең үйрөнүүгө өбөлгө түзөт. Жогорку окуу жайларында студенттердин жана орто мектептерде сөз түркүмдөрүнүн, тактап айтканда тил илиминин лексикология, морфология, синтаксис, стилистика бөлүмдөрүнүн теориялык маселелерин өтүүдө, жогорку окуу жайлардын филология жана түркология адистигинде окугандарга түркология, тилдердин тектештирме грамматикасы боюнча семинардык сабактарды өтүүдө, филологиялык дисциплиналарын окутууда аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдарын, теориялык жоболорун пайдаланса болот. Мындан сырткары диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын окуу процессинде пайдалануу аркылуу кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн терең үйрөнүүгө өбөлгө түзүлөт.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жактан, негизинен дал келүүсү бул тилдердин Орто Азияда жашаган түпкүлүктүү жана тарыхый жактан өнөктөш болгон байыркы элдерден экендигинен кабар берет жана аталган тилдердин структуралык түзүлүшүнүн пайдубалы болуп саналат.

- Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр категориясынын грамматикалык категория катарында калыптануусу алтай тилдик уясынан башталат жана жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү өзөк система катарында кызмат кылат. Мындай илимий жобонун далили катарында өзбек тилиндеги тилдик фактылар да кабылданат;

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр жалпы түрк тилдеринин анын ичинде Борбордук жана Орто Азиядагы негизги тилдик жана тарыхый этностордон болуп саналышкан кыргыз жана өзбек элдеринин тилинин тарыхый эволюциясын чагылдырган тилдик мыйзам катарында кабылдануусу лингвистикалык зарылдык;

- Жалпы түрк тилдеринин бүлөсүндөгү байыркы тилдердин катарына кирген кыргыз тилинин негизги структуралык системасы болуп саналган жөндөмөлөр категориясынын тарыхый жактан каралышы Орто Азиядагы отурукташкан өзбек жана башка түрк тилдүү элдердин калыптануусуна негиз болгон жана эл катары менталдык жактан калыптануусу менен тыгыз байланышкан;

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан калыптануусунун илимий жактан такталган фактылардын негизинде изилденүүсү азыркы геосаясаттын, геолингвистиканын курч маселеси болуп саналат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы диссертациялык иштеги салыштырылып жаткан тилдердеги айырмачылыктар менен жалпылыктардын аныкталышы, коргоого коюлган негизги жоболор, чыгарылган тыянактар болуп эсептелинет. Грамматикалык өңүттөн алып караганда деле жөндөмөлөр

парадигмасын терең үйрөнүү жана колдонуу мүмкүнчүлүгүнө студенттерди багыттоо жана алардын жөндөмөлөр системасынын морфемикасын таанып билүүгө үйрөтүү өзгөчө практикалык мазмунга ээ болуп саналат. Ошондой эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын байкоо жүргүзүү абалында гана изилдебестен жөндөмө категориясынын аталган тилдердин структурасындагы ордун аныктоо, өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө, коргоого коюлган негизги жоболор диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн материалдары. Изилдөөнүн материалдары катары Кыргызстанда, Өзбекстанда, чет жерлерде жарык көргөн морфологияга, жөндөмөлөргө арналган илимий иликтөөлөр, илимий китептер, көркөм тексттер, энциклопедиялар, интернет булактарындагы маалыматтар пайдаланылды.

Изилдөөнүн апробацияланышы жана колдонулушу диссертацияны жазуу убагында ишке ашуу менен тема боюнча Ата Мекендик жана чет элдик илимий конференцияларда илимий макалалар окулуп, талкууланган. Чет өлкөлүк РИНЦ системасындагы индекстүү басылмалдарда – 2, кыргызстандагы журналдарда – 1, КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жарчыларда – 6 макала жарыяланган. И.Арабаев атындагы КМУнун Мамлекеттик тил жана маданият институтунун студенттерине дарстар окулуп, семинарлар, тандоо курстары өтүлгөндүгүн айтсак болот.

Иштин талкууланышы. Диссертация И. Арабаев атындагы КМУнун алдындагы МТМИнин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын жыйынында талкууланып, коргоого сунушталды.

Иштин курамы. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү 170 бет, колдонулган адабияттардын саны – 150.

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, иштин апробацияланышы, иштин түзүлүшү жана көлөмү жөнүндө маалыматтар берилет.

Диссертациянын **“Маселенин изилдениши жана теориялык өбөлгөлөрү”** деп аталган биринчи бабында, негизинен, жалпы тил илиминдеги жана түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан калыптануусун, жөндөмөлөрдүн тилдик түзүлүштүн өнүгүүсүнө тийгизген таасирин иликтөөгө алган эмгектерге обзор жүргүзүлөт. Ошондой эле кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн эволюциясы, семантикасы жөнүндөгү окумуштуулардын илимий эмгектерине түркологиянын алкагында сереп салынат.

Диссертациялык иштин экинчи бабы **“Изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы жана методдору”**- деп аталып, анда изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы, изилдөө методдору кыргыз жана өзбек элдеринин тилдериндеги жөндөмө категориясынын илимий өнүгтө калыптануусу кеңири мүнөздө каралат.

Андан тышкары кыргыз тилинин байыркылыгын тастыктоочу лингвистикалык далил катарында жөндөмө категориясынын семантика-грамматикалык жактан туруктуулугу өзбек тили менен бир катарда эле алтай, уйгур, тува, шор жана ногой тилдерине салыштыруу багытында да талданат.

Диссертациянын **«Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы»** деген үчүнчү бабында аталган эки тилдеги жөндөмөлөр системасынын өнүгүү эволюциясы тарыхый салыштыруу ыкмасында талданат. Ошондой эле аталган баптын негизги теориялык өзөгүн кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр парадигмасынын мезгил алкагында өзгөрүү мыйзамдары жана тарыхый өнүгүүсү түзөт. Эки тилди, б.а., бир тараптан, түрк тилдериндеги негизги элементтерди сактап келген өзөк тил катарында кыргыз тилиндеги морфемалардын айырмалуу типологиялык өнүгүүсү, экинчи тараптан өзбек тилинин грамматикалык көрсөткүчтөрүн

жөн гана салыштырбастан окмуштуулардын илимий эмгектеринин негизинде иликтөөгө алынат. Ошондой эле эки тилдеги жөндөмө мүчөлөрүн байыркы эстеликтерде кездешкен жөндөмө мүчөлөрү менен жакындыгын жана айырмачылыктарын салыштыруу менен алардын ичинен кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгын аныктоого аракеттер көрүлөт.

Иштин корутунду бөлүмүндө жалпы изилдөөнүн комплекстүү жыйынтыгы жана айрым бир илимий теориялык өзгөчөлүктөрү берилет. Мындан сырткары кыргыз тилинин тарыхый грамматикасынын калыптануусундагы жөндөмөлөрдүн аткарган кызматы, аларды өзбек тилинин факты-материалдары менен салыштырылгандагы жыйынтыктар белгиленет.

I БАП. МАСЕЛЕНИН ИЗИЛДЕНИШИ, ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

1.1. Жөндөмө категориясынын жалпы тил илиминде иликтениши

Жалпы эле тил таануу илиминде жөндөмөлөр система катарында эмес жөн гана тилдик структуранын негизги элементтери катарында окулуп келген. Ошондой эле тилди грамматикалык жактан окуп үйрөнүүдө, дегеле структуралык окуунун башатында жөндөмөлөр системасы тургандыгы илимий жактан тастыкталган факт экендигин тана албайбыз. Санскрит тилиндеги жөндөмөлөр системасынын аныкталышы жалпы тил илиминдеги негизги кадам болуу менен бирге индоевропалык тилдердин системасын изилдөөнүн онтологиялык негизин түзгөн. Тилдик түзүлүштү илимий жактан окуп үйрөнүүнүн башатында турган тилчи-окумуштуулар өздөрүнүн алгачкы илимий саамалыктарын жөндөмөлөр системасын изилдөө менен башташкан.

Окумуштуулардын пикири боюнча, жөндөмөлөргө болгон кызыгуу антикалык доордо эле башталган. Алсак, б.з.ч. 5-кылымда жазылган Панининин грамматикасында да жөндөмөлөр тууралуу маалыматтар камтылса, Аристотелдин “Поэтика” аттуу эмгегинде сүйлөм бөлүктөрүнүн бири катары жөндөмөлөрдү эсептейт. Аристотелдин жөндөмөлөр жөнүндөгү пикирин Александрия грамматисттери андан-ары улантышкан [Амирова,1975:76-91].

Аристотелдин жогорудагы эмгегинде “Сүйлөөнүн төмөндөгүдөй бөлүктөрү бар: элемент, муун, байламта, атооч, этиш, мүчө, жөндөмө, сүйлөм”- дейт да элемент катары тыбыштарды эсептесе, мүчө менен байламта өзүнчө мааниге ээ эместигин белгилейт. Ал атооч менен этишти негизги сөз түркүмдөрү катары эсептейт да ал экөөнүн байланышы жөндөмө аркылуу ишке ашарын көрсөткөн [Сартбаев, 1975:10-11-б.]

Окумуштуулар орус тил илимине жөндөмө терминин киргизген, жөндөмө категориясын негиздеген окумуштуу М. В. Ломоносов болгонун, анын эмгеги Пор-Роял, Лаврий Зизания, Милетий Смотрицкийлердин эмгектерине таянуу менен жазылган белгилешкен [Лютин 2008:45].

Жөндөмөлөргө, алардын семантикасына терең анализ жүргүзгөн окумуштуулардын илимий эмгектери ХХ кылымдын 30-жылдарынан гана баштап жаралган. Аларга Л. Ельмслев, Р. Якобсон, Е. Куриловичтерди кошсок болот [Лютин 2008:3].

Тилди материянын формасы катарында изилдөөгө өз салымын кошкон Фердинанд де Соссюр жалпы тил илиминдеги фонетикалык өзгөрүүлөрдө жөндөмөлөр системасынын ролу чоң экендигине токтолуу менен фонемалардын сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрү тилдеги жөндөмөлөр менен тыгыз байланыштуу экендигин баса белгилеген. Ошондой эле Индоевропа тилдериндеги флексиянын өнүгүшүн окумуштуу жөндөмөлөр менен байланыштырган. Окумуштуунун пикиринде тилдин номинативдик функциясы жөндөмө категориясы менен тыгыз биримдикте болот [Соссюр,1977:48].

В. Вундт (1904) жалпы эле адамзаттын тилинин тарыхында атоочтор менен этиштин ортосундагы ажырымдын жана дифференциялык өзгөчөлүктүн пайда болуусунда жөндөмөлөр негиздүү роль ойногондугун белгилейт. Окумуштуунун жогорудагы пикирин андан ары белгилүү түрколог А. М. Щербак (1977) өркүндөтүп, атооч жана этиштердин түрк тилдериндеги тарыхый өнүгүүсүндө жөндөмөлөр системасынын таасирин аныктоого жетишкен. Ал түрк тилдериндеги этиштердин лингвистикалык уникалдуулугун терең талдоо менен бирге аталган тилдердеги сөз түркүмдөрүнүн тарыхый өнүгүүсүнө айрым бир тактоолорду киргизген. Тактап айтканда этиштер жана атоочтор бири-биринен ажырагыс, дайыма эриш-аркак өнүгүүдө болгон система экендигине басым жасаган.

Ал эми Орусияда структуралык окуунун таркалышында да жөндөмөлөр системасы жөнүндөгү окуу биринчи орунда турган. Жалпы эле орус филологиясындагы лингвистиканын бир олуттуу тармагы катарында түркологиянын жайылуусун Г. Ф. Благова таамай аныктаган: «Не исключено, что стимулирующее воздействие при внедрении обобщающего термина

тюркский в русский научный стиль оказала немецкая традиция (ср. нем.: *türkisch* “тюркский” и турецкий)” [Г. Ф. Благова Москва, 1982:127].

Орус тилинин грамматикасын жогорку окуу жайларында окутууга негиз салуучулардын бири А. А. Барсов (1988) грамматиканын негизин жөндөмөлөр системасы түзө тургандыгын, ошондой эле тилдин жалпы өнүгүүсүн жөндөмөлөр системасы менен байланыштырып, алар (жөндөмөлөр) тилди алып жүрүүчүлөрдүн (носитель) ойлоо мүмкүнчүлүгүнө да тасирин тийгизет деген ойду айткан.

Орус грамматикасын түзүүчүлөрдүн дагы бири Ф. И. Буслаев жөндөмөлөр системасынын өнүгүүсүнөн тилдин тыбыштык жактан өнүгүүсүн гана эмес, анын жалпы грамматикалык жактан тарыхый эволюциясын көрө алган. Окумуштуу орус тилиндеги жөндөмөлөр системасын төмөндөгүдөй мүнөздөйт: «Разнообразное употребление творительного падежа составляет искони ведущееся достояние славянского языка» [Ф. И. Буслаев, 1992:188].

Орус структуралык окуусунун башатында турушкан А. А. Барсов, Ф. И. Буслаев, А. А. Потенбя, Л. В. Щерба жөндөмөлөр системасын жөн гана тилдик категория катарында гана эмес, **тилдик түзүлүштүн негизги чордону жана тилдик семантиканы кыймылга келтирүүчү күч катарында карашкан.** Ф. И. Буслаев тил бирдиктеринин формасынын өзгөрүүсүн тилдик түзүлүштөн ажыратпоо керектигин, алар сүйлөм куруу жөндөмүнө жараша функционалдык жактан аныктала тургандыгын баса белгилеген: «Постоянная связь содержания с формю требует, чтобы учитель никогда не рассматривал частей речи и отдельных форм – самих по себе, но постоянно представлял их в органическом целом, в предложении, показывая отношение отдельных к целому, которое дает нам существенное значение» [Ф. И. Буслаев, 1992:320]. Арийне ар бир тилдин өнүгүүсү, б.а., табигый эволюциясы анын коомдогу милдеттери менен тыгыз байланыштуу. Ал эми орус грамматикасынын негиздөөчүлөрүнүн бири А. А. Потенбя структуралык окуунун негизин жөндөмөлөр системасы менен

байланыштырган. Окумуштуу өзүнүн тилдик түзүлүш жөнүндөгү негизги жоболорун негиздөөдө жөндөмөлөр өзөктүү маселе бойдон кала бере тургандыгын аныктоо менен төмөндөгүдөй ойду айтат: «Необходимо раз и навсегда отделаться от ложного понимания грамматической формы, о котором было говорено выше. Необходимо твердо знать, что при счете форм должно стремиться к тому, чтобы считать за единицу действительную форму, а не абстракцию. Мы привыкли, напр., говорить об одном творительном падеже в русском языке, но на деле этот падеж есть не одна грамматическая категория, а несколько различных, генетически связанных между собою». [А. А. Потебня, 1958:188]. А. А. Потебня ар бир тилдин тарыхый жактан өнүгүүсү ал тилдеги конкреттүү жөндөмөлөр жана алардын ортосундагы карым-катыштын аныкталышы менен тыгыз байланыштуу экендигине басым жасаган.

Окумуштуулардын жөндөмөлөргө арналган иликтөөлөрүндө жөндөмө менен жөндөлүш түшүнүгү бири-бири менен тыгыз байланыштагы түшүнүктөр экендиги, зат атоочтор жана жалпы эле затташкан атоочтордун жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүүсүн да тактоо зарылдыгы каралган. Жогорудагы түшүнүктөр боюнча атайын иликтөөлөрдү К. Зулпукаров жүргүзгөн.

1.2. Жөндөмө категориясынын түрк тилдеринде иликтениши

Окумуштуулар түрк тилинин грамматикасы түркологияда XVII кылымдан баштап гана изилдене баштаган деген ойду айтышат (Менгес, 2000), окумуштуу бул жерде 1612-1633-жылдар аралыгында Германиядан жана Парижден жарык көргөн эмгектерди айтып жатканын көрүүгө болот. XIX кылымдын биринчи жарымында да Жоберттин, Казембектин эмгектери чыкканынын эске ала турган болсок түрк тилдеринин грамматикасын иликтөө бул мезгилдерде да ийгиликтүү иш алып барганын көрүүгө болот.

Түркологияда түрк тилдер грамматикасын анын ичинде жөндөмөлөрүн изилдеген окумуштууларга С. Хедин, П.К. Козлов, В.Ф.Павленко, Х. Паул,

В. В. Радлов, Н. А. Баскаков, Н. К. Дмитриев, С. Малов, В. Котвич, Г. И. Рамстед, Б. А. Серебренников, В. И. Рассадин, Э. Р. Тенишев, И. З. Гаджиева, А. М. Щербак, А. Н. Кононов; кыргыз окумуштуулары Х. Карасаев, К. Тыныстанов, С. Дыйканов, С. Кудайбергенов, С. Давлетов, К. Сартбаев, Б. Орузбаева, А. Турсунов, И. Абдувалиев, Т. Садыков, К. Зулпукаров, Б. Сагынбаева; өзбек окумуштуулары А. Гуломов, Ш. Шоабдурахмонов, С. Усманов, М. Шааниятова, М. Мирзахидова сыяктуу окумуштууларды кошсок болот.

Түрк тилдеринин дүйнөлүк лингвистиканын деңгээлинде илимий жактан жолго коюлушуна жана изилденишине өз салымын кошкон белгилүү окумуштуу А. Н. Кононов байыркы түрк тилдик абалындагы жөндөмөлөр системасын кеңири талдап, алардын семантикалык парадигмасына токтолуп, байыркы түрк тилиндеги 11 жөндөмөнүн катарын аныктоого жетишкен. Алсак:

	<i>После согласных</i>	<i>после гласных</i>
1. Основной	-----	-----
2. Винительный	-iγ -iğ -uγ -ũg	-γ, -g -n
	-in -in -ni -ni,	-ni -ni
3. Дательный-местный	-qa, -kã, -a, -ã	-qa, -kã
4. Местный-исходный	-ta, -tã, -da, -dã	-da, -dã
5. Исходный	-tan, -tãn, -din, -din	-din, -din
6. Инструментальный	-in -in	
7. Родительный	-in/-iγ, -in/-ig	-in/-iγ, -in/-ig
8. Направительный	-ri -ri -ru -rũ	
9. Местный-направительный	-ra -rã	

10. Дательный-направительный $\gamma aru -g\tilde{a}r\tilde{u} -\gamma ar -g\tilde{a}r$

11. Дательный-предельный $-ea -\tilde{e}\tilde{a}$.

[А. Н. Кононов, 1980:62]

Ошону менен бирге А. Н. Кононов түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасын башка тилдердин жөндөмөлөр системасы менен салыштыруу аркылуу түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгүн изилдөөгө негиз салган деп айта алабыз. Окумуштуу жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасы алгачкы кылымдарда эле категория катарында калыптанган деген пикирин айтат. Ошондой эле Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин фактыларына басым жасап, түрк тилдериндеги жөндөмөлөр парадигмасын семантикалык жактан чагылдыруучу морфологиялык каражаттардын тыбыштык жактан варианттуулугун да белгилеген.

Жөндөмө категориясынын тилдик түзүлүштөгү негизги формасы боюнча жалпы эле советтик окумуштуу-түркологдордун пикирлеринде негиздүү айырмачылыктар байкалбайт. Мисалы, А. Н. Кононов түрк тилдериндеги жөндөмөлөр категориясына төмөндөгүдөй аныктама берет: «Падеж – форма имени, местоимения или любой субстантивированной части речи, возникающая в зависимости от отношения этих слов к другим словам в предложении» [А. Н. Кононов, 1980:62]. Ал эми В. В. Виноградов жалпы эле тил илиминдеги жөндөмө категориясын төмөндөгүдөй түшүндүрөт: “Понятие “падеж” (перевод греческого *ptōsis*), по видимому, взято из практики игроков в кости: это – «падение» брошенной кости той или другой стороной кверху». «Падеж - это форма имени, выражающая его отношение к другим словам речи» [В. В. Виноградов, 1970:106]. Бирок А. Н. Кононов жалпы эле **жөндөмөлөр категориясынын тарыхый эволюциясы тилдин тарыхы боло алат** деген жүйөлүү пикирин айткан .

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасы, тилдердин өзгөчө **агглютинативдүү** формасынын таралышынын жана өсүп-өнүгүшүнүн типологиялык негизи катарында кызмат кылган десек жаңылышпайбыз.

Анткени тилдин коммуникативдик функциясынын калыптанышы жөндөмөлөр системасы менен тикеден-тике байланышта. Адам баласынын тилинин ар түрдүү чөйрөдөгү жана кала берсе айрым алынган географиялык континенттердеги системасы сөз өзгөртүү системасы менен тыгыз байланыштуу экендиги жалпыга маалым. Бул маселеде түрк тилдери эбегейсиз чоң аймакка таралуу менен бир катарда өзүнүн постпозициялык сөз өзгөртүү системасына ээ болгон. Жогоруда белгилеп кеткенибиздей эле ар бир тилдеги ички мыйзамдардын шартында элементтер жана системалар, б.а., морфологиялык блок (алкак) өз ара өзгөрүүгө учуроо менен бир катарда жалпы эле тилдик структуранын тарыхый жактан өнүгүшүнөн кабар бере ала тургандыгы белгилүү. Ошондуктан түрк тилдеринин алгачкы өнүгүү доорлорунда эле жөндөмөлөр деп аталуучу продуктивдүү сөз өзгөртүү системасы сөз жасоонун морфологиялык каражаттарын байыткан жана мезгилдин өтүшү менен өз алдынча категория катарында бөлүнүү процессине ээ боло алган. Мындай тарыхый өнүгүүнүн далили катарында окумуштуулар тарабынан айтылып жүргөн бир мезгилде активдүү колдонууда болгон жөндөлүш каражаттары, тактап айтканда, жөндөмө системасынын элементтери азыркы күнгө дейре рудименттик форманттар катарында сакталып келет.

Түрк тилдеринин жөндөмө категориясын окумуштуулар ар түрдүүчө карап келишет. Кээ бир түрк тилдеринде алты жөндөмө болсо, айрымдарында сегиз, дагы биринде тогуз. Ал эми түрк тилдеринин жөндөмө категориясын иликтеген окумуштуу Н. А. Баскаков ал тилдердеги жөндөмөлөрдү алтыга бөлүп, мүчөлөрүн да көрсөткөн:

Основной падеж	—
Родительный падеж	- nyn/nyn/-yn ж.б.
Винительный падеж	-уу; пу; -у ж.б.
Дательный падеж	-Үа/-га ж.б.

Местный падеж -da/ta ж.б.

Исходный падеж -da; -dan жб

Ошондой эле Н. А. Баскаков түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү байыркы жана кийинки жөндөмөлөр деп бөлүштүргөн. Байыркы жөндөмөлөр деп Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү белгилесе, кийинки жөндөмөлөр деп түрк тилдериндеги азыркы жөндөмөлөрдү көрсөткөн. [Н. А. Баскаков,1981:12]. Өзүнө чейинки иликтөөлөрдөн айырмаланып Н. А. Баскаков байыркы эстеликтердеги жөндөмөлөр парадигмасын жана аларды уюштуруучу мүчөлөрүн туура аныктаган десек болот.

Ал эми ареалдык лингвистиканын көрүнүктүү өкүлдөрү Б. А. Серебренников менен Н. З. Гаджиева түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүштүргөн:

Именительный

Винительный -ы, -и,-ыг,-иг

Направительный на –а -а, -

Направительный на –к -к,-ка,-к

Направительный на –ра -ра,-р,-ры,-ри,-ары,-ри,-гары,-гари

Направительный на –ча -ча,-ч

Направительный на –н -н

Отложительно-местный -та, т,-да,-д

Орудийный -ын,-ин

Совместный -ла,-л,-лан,-лн,-лы,-ли

[Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева, 1986:77].

Бул окумуштуулардын барыш жөндөмө мүчөлөрүн бир нече жөндөмөгө бөлгөнү, -ра мүчөсүн варианттары менен ушул жөндөмөгө киргизгени чындыкка коошпой калган.

Жогорудагы окумуштуулардан сырткары орус окумуштуусу Н. К. Дмитриев өзүнүн «Строй тюркских языков» деген эмгегинде түрк тилдеринин жөндөмөлөрүн алтыга бөлгөн:

Неопределенный падеж - kar «снег», el «рука»
Родительный падеж -in,-un: kar-in «снега», el-in «руки»
Дательный падеж -a, -e: kar-a «снегу, в снег», el-e «руке в рук»
Винительный падеж -I, -i, -u, -u: kar-I «снега» el-I «руку»
Местный падеж -da,-de: kar-da «в снегу», el-de «в руке »
Исходный падеж -dan,-den: kar-dan «из снега», el-den «из руки»
[Дмитриев, 1962:156].

Көрүнүп тургандай окумуштуу башка илимпоздордон айырмаланып, атооч жөндөмөсүн аныкталбаган жөндөмө (неопределенный падеж) деп атаган жана орус, түрк тилдеринде мисалдар менен чогуу берген.

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан калыптанышын А.М.Щербак мыйзам ченемдүү процесс катарында карайт жана жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр парадигмасы сегиз жөндөмөнү өз кучагына алат деген пикирин билдирип, аларды төмөнкү тартипте жайланыштырган:

- 1) им. –
- 2) род. –īs
- 3) дат. –қä (< -қäру)
- 4) вин. –iŋ
- 5) мест. –mä
- 6) исх. –mä~mäŋ~mīŋ (<-mä-əan ~ mäəan)
- 7) твор. – iŋ
- 8) сравн. -ограничит. –чä [А.М.Щербак,1977:29-30].

Окумуштуунун жөндөмөлөр парадигмасын сапаттык жана сандык жактан аныктоодо сөз жасоочу мүчөлөрдү жөндөмөлөр системасына кошуп коюшу (сравн. -ограничит. -чӓ) кыргыз окумуштуулары тарабынан (академик Б. Ө. Орузбаева тарабынан) өз учурунда такталган.

Түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү жана жөндөмө категориясынын калыптануусу боюнча Г. Ф. Исхаковдун изилдөөлөрү да өзгөчө орунду ээлейт. Окумуштуу алтай доорунан тартып сакталган айрым тилдик өзгөчөлүктөр жөндөмөлөр менен байланышкандыгын алтай, шор, тува, башкыр, кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый фактыларын салыштыруу аркылуу ишенимдүү далилдеген. Ошондой эле окумуштуу жалпы эле атоочтуктардын өнүгүү чордону катарында жөндөмөлөр категориясы кызмат кылат деген жыйынтыкка келген [(Ф. Г. Исхаков, 1955:52-59]

Ал эми казак окумуштуусу А. Есенкулов “Көне түркі жазба эскерткіштериндегі косымшалар” деген эмгегинде байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү жетөө деп, жетинчисин жардамчы жөндөмө (көмөктес септик) деп атайт да, ал жөндөмөнү жасоочу мүчө деп –ын, -ін, -ун, -үн мүчөлөрүн көрсөтүп, төмөнкү мисалдарды келтирген: Көзін көрмедүк, кулакын есдімедүк - Көз менен көрбөдүк, кулак менен укпадык.(А. Есенкулов, 1976:119) Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилинде менен байламтасынын маанисин билдирет.

Жалпы жонунан алып караганда изилдөөчүлөрдүн түрк тилдериндеги жөндөмөлөр жөнүндөгү пикирлеринде айрым өзгөчөлүктөр бар экендигине карабастан бири-биринен кескин айырмаланбайт. Анткени алардын эмгектеринде жөндөмөлөрдүн саны жагынан бир аз айырмаланганы менен алардын берген маанилери, аларды уюштуруучу мүчөлөрү тууралуу пикирлеринде анча чоң айырмачылыктар жок экенин байкадык.

1.2. Жөндөмө категориясынын кыргыз жана өзбек тилдеринде изилдениши

Салыштырылып жаткан эки тилдеги жөндөмөлөргө арналган иликтөөлөр И. А. Батманов, К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Б. М. Юнусалиев, К. Дыйканов, К. К. Сартбаев, С. Давлетов, С. Кудайбергенов, Б. Ө.Орузбаева, И. Абдувалиев, Т. Садыков, К. Зулпукаров, Б. Сагынбаева, М. Мирзахидова, А. Гуломов, М. Дмитриев, А. Н. Кононов, В. В. Решетов, М. Мирзоев, Ш. Шобдурахмонов, С. Усмонов ж.б. окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн. Ал эми биздин иликтөөбүз кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдөгү окшоштуктарды, айрмачылыктарды көрсөтүү менен эки тилдин жанаша жашаган говорлорундагы параллелдикти белгилөө.

Кыргыз тилиндеги аффикстер лингвистикалык элемент катарында эң алгач Улуу чыгыш таануучу жана түрколог Махмуд Кашгари тарабынан колго алынган жана формалары кагаз бетине түшүрүлгөн. Окумуштуунун кыргыз тилиндеги грамматикалык формалар боюнча жыйнаган материалдарында жөндөмө мүчөлөрү сөз жасоочу каражат катарында гана колдонулган.

Нукура кыргыз илимпоздорунун ичинен кыргыз нормативдик грамматикасына алгачкы чыйыр салуучулардын бири С. Наамат уулунун латын алфавитинин негизинде 1929-жылы жарык көргөн «sabatsъzdyq çoөлsun» аттуу чондорго арналып жазылган окуу китебинде жөндөмөлөр системасы тилдик категория катарында атайын иликтенбесе да негизги грамматикалык түшүнүк экендиги тууралуу алгачкы маалымат берилген [С.Наамат, 1929:4-б.].

Кыргыз тилинин ички мыйзамдарына жана типологиялык өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен алгачкы жөндөмөлөрдүн номинативдик б.а., лингвистикадагы термин катарындагы аталыштары К. Тыныстанов тарабынан негизделсе, ал эми ошол эле мезгилде И. А. Батманов тарабынан орус тилиндеги атоолорго ээ болгон.

Кыргыздын тунгуч окумуштуусу К. Тыныстанов дүйнөлүк тил таануунун, кала берсе орус окумуштууларынын таасирисиз эле кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын илимий теориялык негизин түзүп,

аларга атоолорду берип, катарын аныктаган. Ал мыйзамдар кийинки грамматикалык изилдөөлөр үчүн булак катарында кызмат кылып, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасынын ички динамикасын аныктаганга негиз болгон. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү төмөнкүчө бөлүштүргөн:

Уланды

Табыш -ны

Илик -нын

Жатыш -ны

Чыгыш -да

Барыш -дан

Окумуштуу ар бир жөндөмөнүн мүчөлөрү, алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматы тууралуу кыскача түшүндүрмө берген.

К. Тыныстановдон кийин кыргыз тилиндеги жөндөмөлөргө иликтөөнү И. А. Батманов жүргүзгөн. Окумуштуу “Употребление падежей в киргизском языке” деген эмгегинде кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн орусча аталыштарын чогуу берип, алардын колдонулушун мисалдар менен көрсөткөн. Бирок жөндөмөлөрдүн парадигмасын жети жөндөмөдөн турат деп төмөнкүдөй жайгаштырган:

Основной падеж ким?- кто?, эмне?-что?, кимди? эмнени?

Родительный падеж кимдин? эмненин? –кого?, чего? чей?

Винительный падеж кимди? эмнени? –кого? что?

Дательный-направительный падеж кимге? эмнеге?-кому? чему? кай жерге?-куда? кайсы убакка чейин? –до какого времени?

Местный падеж кимде? эмнеде?-у кого? у чего? в ком? в чем? кайда?-где?, качан?-когда?

Исходный падеж кимден? эмнеден?-от (из) кого? от (из) чего?, кайдан?-откуда?, кайсы убактан?- с какого времени?

Творительный-соединительный падеж ким менен? эмне менен?-
кем? чем?, с кем?, с чем?

Предложный падеж ким жөнүндө? эмне жөнүндө?, ким тууралуу?
эмне тууралуу?

Ошондой эле жогорудагы жөндөмөлөрдү үч топко бөлгөн:

- 1) аффикссиз
- 2) аффикстүү
- 3) жандоочтук

Биринчи топко атооч жөндөмөсүн киргизүү менен бул жөндөмөнүн кызматы атоодон да кененирээк, ошондуктан негизги жөндөмө деп атоо туура болорун белгилесе, ал эми экинчи топко илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүн, үчүнчү топко эки куралдык-бириктиргич жана жандоочтук жөндөмөлөрүн киргизген. [И. А. Батманов,1938:5].
Окумуштуунун атооч жөндөмөсүнүн табиятын так аныктагандыгы жана аффикстүү жөндөмө катары башка жөндөмөлөрдү белгилегени алгылыктуу пикир. Бирок жандоочтор менен түзүлгөн сөз айкаштарын да жөндөмөлөр катары саноосун окумуштуу Х.Карасаев өз эмгегинде четке кагып, анын себептерин түшүндүрө кеткен.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү атайын иликтөөгө алган алгачкы илимий иш профессор Х. Карасаевге тиешелүү. Ал өзүнүн “Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасы” деген диссертациялык эмгегинде адегенде жалпы эле түркологиядагы жөндөмө категориясы боюнча иликтөөлөргө токтолуп, андан соң кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасы, аларды жасоочу грамматикалык каражаттар, алардын тектеш тилдер менен окшоштук, айырмачылыктарын мисалдар менен берген. Ошондой эле жөндөлүш типтерине токтолуп, И. А. Батмановдун “Употребление падежей в киргизском языке” деген эмгегиндеги айрым пикирлерге макул эместигин билдирген. Алсак, И. А. Батманов жөндөмө

катары эсептеген “творительно-соединительный” (куралдык-бириктиргич: менен жандоочу катышкан) жана “повествовательный” (баяндагыч: жөнүндө, тууралуу жандоочтору катышкан) жөндөмөлөрү кыргыз тилине мүнөздүү эмес дейт: “Если процесс грамматикализации послелога менен или билен наступил уже в некоторых тюркских языках, что дает некоторое известное основание для выделения творительного падежа в системе склонения, то в киргизском языке процесс этот еще не наступил, а потому ни послелог менен, ни послелоги тууралуу и жөнүндө не рассматриваются нами как особая падежная категория” [Х. Карасаев,1944:10-11].

Ошондой эле окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөлүштүн типтери тууралуу да өз пикирин билдирип, негизги тип; жекелик сандагы шилтеме жана жактама атоочтордун жөндөлүшү; таандык мүчө уланган жекелик сандагы зат атоочтордун жана -ныкы мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү деген үч типти белгилеген. Мындан сырткары эмгекте түрк тилдериндеги жөндөмө категориясы үчүн маанилүү болгон конкреттүүлүк жана абстракттуулук маселесине да кеңири токтолгон. Жыйынтыктап айтканда Х. Карасаевдин бул эмгеги кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасын, колдонулушун терең талдоого алган, жөндөмөлөр жөнүндөгү кийинки эмгектердин жаралуусуна таяныч болгон эмгек болуп калды. [Х. Карасаев,1944:5-50]

Кыргыз тилинин тарыхый калыптануусуна салым кошкон жана негизги мыйзамдарын негиздеген улуу түрколог Б. М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптанышын жана морфологиялык абалын, системасын так аныктоо менен кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасы жөн гана тилдик мыйзам эмес, тарыхый өнүгүү экендигин диалектилик фактылардын негизинде далилдөөгө жетишкен: «Кыргыз тилинин бардык говорлорунда, адабий тилдегидей, алты жөндөмө бар. Саны жагынан гана эмес, ал жөндөмөлөрдүн маанилери боюнча да кыргыз говорлорунун ортосунда айырма байкалбайт. Ошону менен катар жөндөмө мүчөлөрүнүн тыбыштык составы боюнча да бирдик өкүм сүрөт». Ошол эле учурда кыргыз

тилинин түштүк-батыш диалектисинин говорлорундагы жөндөлүштөрдөгү өзгөчөлүктөрдү байыркы формалардын калдыгы катары эсептеген. [Б. М. Юнусалиев, 2013:228-233-б].

Кыргыз тилинин морфологиясына арналган дагы бир эмгек К. Дыйканов, С. Кудайбергеновдор тарабынан 1957-жылы жазылган “Кыргыз тилинин морфологиясы”. Эмгекте жөндөмөлөргө төмөнкүчө аныктама беришет: “Жөндөмөлөр сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү айтылуучу ойго карай байланыштырат. Мисалы: Малчылар тоодон кыштакка түшүштү. Бул сүйлөмдөгү жөндөмө мүчөлөрдү алып таштасак, малчылар тоо кыштак түшүштү деген өз-ара байланышпаган сөздөрдүн маанисиз тизмеги келип чыгат. Ошондуктан сүйлөмдө жөндөмө категориясынын аткарган кызматы өтө олуттуу десек жаңылышпайбыз”. Бул жерде окумуштуулар жөндөмөлөрдүн грамматикалык кызматына басым жасап, алардын кеп куруудагы, сүйлөмдү маанилик бүтүндүккө алып келүүдөгү негизги ролун белгилешкен. [К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, 1957:59-60]

Ал эми 1964-жылы жарыкка чыккан “Кыргыз тилинин грамматикасында” окумуштуу А. Турсунов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү берген маанилерине карай **грамматикалык жөндөмөлөр** (атооч, илик, табыш) жана **мейкиндик жөндөмөлөр** (барыш, жатыш, чыгыш) деген эки топко бөлгөн. Ошондой эле биринчи топко кирген жөндөмөлөр сүйлөмдө грамматикалык кызмат аткарып, атооч жөндөмөсү заттарды атаса, илик жөндөмөсү заттардын кимдир бирөөгө таандык экенин билдирерин, табыш жөндөмөсү болсо заттарды объект кылып көрсөтөрүн белгилейт. Экинчи топко кирген жөндөмөлөрдө турган сөздөр кыймыл-аракеттин багытын, ордун билдирерин айтат. Окумуштуунун жөндөмөлөрдү мындай топторго бөлүштүрүүсү анын түркологиядагы жөндөмөлөр тууралуу пикирлерди андан ары улантканынан кабар берет. Анткени кыргыз тилинде да айрым жөндөмөлөр грамматикалык кызмат аткарса, айрымдары мейкиндиктеги абалды билдирет. [Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология), 1964:83]

Белгилүү түрколог К. К. Сартбаев кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн жалпы эле түрк тилдериндеги тилдик категориялардын тарыхый эволюциясына өзүнүн олуттуу таасирин тийгизе алган лингвистикалык мыйзам катарында негиздеп, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын жалпы эле түрк тилдериндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн жиктелүүсүндөгү негизги лингвистикалык негиз болгондугун далилдеген. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын илимий талдоого алуу менен бирге, мындайча жыйынтыкка келген: “Словоизменительные аффиксы существительных связаны с категориями числа, падежа и принадлежности”. К. К. Сартбаев зат атоочтун грамматикалык формасына тиешелүү болгон тилдик категориялардын татаал системасын илимий жактан аныктоо менен зат атоочтун грамматикалык формасынын негизги белгиси катарында жөндөмө категориясын көрсөткөн [К. К. Сартбаев,1975:35].

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү окумуштуу С. А. Давлетов алардын башка сөздөр менен байланыштарга түшүү касиеттерине жараша **тике жөндөмө жана кыйыр жөндөмөлөр** деп эки топко бөлгөн. Тике жөндөмө ошол сөздүн башка сөзгө багынарын же багынбасын айкын билдире албаганы менен кепте көбүнчө багынычсыз абалда колдонуларын, дал ошондой жөндөмө атооч жөндөмөсү экенин айтат. Ал эми кыйыр жөндөмөлөрдөгү сөздөр сүйлөмдө синтаксистик жактан дайыма башка сөзгө багынарын, андай жөндөмөлөр атоочтон башка жөндөмөлөрдүн баары экендигин белгилейт. [С.А.Давлетов,1980:64]

Окумуштуулар И.Абдувалиев жана Т.Садыковдор жөндөмө категориясына төмөнкүчө аныктама берген: “Зат атоочту жана заттык маанидеги атооч сөздөрдү сүйлөм ичиндеги же сөз айкашындагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарган категория жөндөмө категориясы деп аталат”. Ошондой эле жөндөмөлөр айтайын деген ойду түшүндүрүү үчүн сүйлөмдүн туура уюшулушун шарттап турарын белгилешкен [И.Абдувалиев,Т.Садыков,1999:70].

Кыргыз тилиндеги жөндөлүштүн типтерин аныктоодо да окумуштуулардын пикирлери ар түрдүү. К. Тыныстанов жөндөлүштүн типтерин атайын бөлүп көрсөтпөгөнү менен зат атоочтордун, ат атоочтордун, кош сөздөрдүн, кошмок жана кыскартылган сөздөрдүн жөндөлүшүн, ошондой эле сын, сан атоочтордун жөндөлүштөрүн мисалдардын негизинде көрсөткөн. Бирок окумуштуунун эмгегинде сан атоочтор менен сын атоочтордун кандай учурларда жөндөлөрү (субстантивдешүү абалы) тууралуу маалымат кездешпейт. [К. Тыныстанов, 1998, 45-48-б]

Жөндөмөлөргө алгачкы иликтөө жүргүзгөн окумуштуу Х. Карасаев жөндөлүштүн 3 тибин көрсөткөн: “По морфологическим признакам в современном киргизском языке может быть выделено три основных типа склонения: 1) основной тип склонения существительных, прилагательных (в позиции дополнения или заместительного определения) числительных, междометий, подражательных слов, некоторых отглагольных образований и личных местоимений множественного числа; 2) склонение указательных и личных местоимений множественного числа; 3) склонение имен с притяжательными аффиксами единственного числа и склонение образования на “-ныкы”.

Окумуштуулар К. Дыйканов, С. Кудайбергеновдор жөндөлүштүн биринчи, экинчи жана үчүнчү жөндөлүш деген үч түрүн көрсөтөт [К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, 1957:61].

Окумуштуу С. Давлетов болсо кыргыз тилиндеги зат атоочтун жөндөлүшүнүн үч тибин белгилейт: 1) таандык мүчөсүз сөздөрдүн жөндөлүшү; 2) таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү; 3) аягы катар үнсүз (ск, нк, фт, нг, нд, мн) менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү [С. Давлетов, С. Кудайбергенов, 1980:73-74].

Ал эми окумуштуу Т. Садыков жалаң гана зат атоочтордун эмес жалпы эле атооч жана затташкан жаксыз этиш сөздөрдүн да жөндөлөрүн белгилеп: “Кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жөндөлүштүн жөнөкөй жана

татаал эки тиби гана мүнөздүү. Жөндөлүштүн минтип бардык түрк тилдери үчүн бирдей эки типке бөлүнүшү бул тилдердин бир бутактан тарап, бир баба тилден келип чыккандыгы менен шартталат. Жөндөлүштүн жогорку эки тибин төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

- тыбыштык түзүлүшү жактан бул эки тип өз ара жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзүнүн түшүрүлүп же түшүрүлбөй, сакталып айтылышы менен айырмаланат;
- колдонушу жактан жөнөкөй тип жалаң гана фонетикалык контекст аркылуу жөнгө салынса, татаал тип фонетикалык да, лексикалык да, морфологиялык да контексттерден көз каранды болот

Эгерде илик, барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзү сакталып айтылса, анда мындай учурдагы сөздөрдүн жөндөлүшү **жөнөкөй жөндөлүш** деп аталат.

Эгерде бул үч жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылса, мындай учур **татаал жөндөлүш** деп аталат”-дейт [И.Абдувалиев, Т.Садыков,1999:71].

Окумуштуу М.Мирзахидованын “Кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиясын система катары изилдөөнүн негиздери” деген докторлук диссертациясында эки тилдеги шилтеме ат атоочтордун (ушалар-ошолор, анавилар- тигилер) жөндөлүшүндө чоң айырма бар дейт. Ошондой эле эки тилде тең жөнөкөй жөндөлүштө эч кандай фонетикалык, морфологиялык өзгөрүү болбойт. Татаал жөндөлүштө кыргыз тилинде илик жөндөмөсүндө (-ын, -ин), барыш жөндөмөсүндө (-а), табыш жөндөмөсүндө (-н) жөндөмө мүчөлөрү өзгөрүүгө дуушар болсо, өзбек тилинде да илик (Қараткич-н), табыш (тушум -н) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү түшүп калат деп белгилейт [Док. дис. 132-137].

Өзбек тилиндеги жөндөмөлөргө атоолорду берүү, алгачкы жолу нагыз өзбек тилинде жөндөмөлөр парадигмасын түзүү маселелери өзбек илимпозу А. Гуломов тарабынан ишке ашкан. Окумуштуунун 1941-жылы жарыкка чыккан “Узбек тилида келишиклар” деген эмгегинде өзбек тилиндеги

жөндөмөлөрдү төмөнкүчө мүнөздөйт: “Өзбек адабий тилинде алты жөндөмө бар, алардын ар бирин уюштуруучу мүчөлөрү да бар”-дейт да аларды төмөнкүчө жайгаштырган:

Бош келишик -
Қараткич келишиги -нинг
Тушум келишиги -ни
Жўналиш келишиги -га
Урин-пайт келишиги -да
Чиқиш келишиги -дан [А. Гуломов, 1941:5-6].

Бул эмгек өзбек тилиндеги жөндөмөлөргө арналган алгачкы таяныч эмгек болуп калганын 1962-жылы жарыкка чыккан Ш.Шоабдурахмоновдун “Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари” деген эмгегинде жөндөмө категориясы жогорудагы эмгекке таянуу менен жазылганын белгилеп кеткендигинен билсек болот.

Жалпы түрк тилдериндеги грамматикалык өзгөчөлүктөргө, анын ичинде алгачкылардан болуп өзбек тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык жактан калыптануусуна изилдөө жүргүзгөн белгилүү түрколог А. Н. Кононовдун пикири азыркы мезгилге чейин өзүнүн баалуулугун жоготпой келет. Окумуштуу өзбек тилиндеги жалпы эле зат атооч сөз түркүмүн бир канча өңүттөн (аспектиден) кароо максатка ылайыктуу деген оюн билдирген. Ошондой эле өзбек тилиндеги зат атооч сөз түркүмүн, дегеле сөз түркүмдөрүн кароодо аларды:

- морфологиялык белгилери боюнча;
- семантикалык белгилери боюнча;
- синтаксистик белгилери боюнча жиктөө зарылдыгын айтып өткөн [А. Н. Кононов, 1948:110-19].

Албетте биз кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын салыштырууда бир жактуу иликтөөгө жол бербөө үчүн жогоруда А. Н. Кононов белгилегендей алардын морфологиялык гана көрсөткүчтөрүн карабастан, семантикалык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө да

токтолуубуз ашыктык кылбайт деген ойдобуз. Айрыкча өзбек тилиндеги орто кылымдардын чегинде иран тилинин таасири астында өкүм сүргөн фонетикалык жылышуулар, ошондой эле *ð* тандайчыл үнсүзүнүн активдүүлүгү биринчи кезекте өзбек тилиндеги грамматикалык категориялардын бири болгон жөндөмөлөр системасына өзүнүн олуттуу таасирин тийгизген.

1962-жылы жарыкка чыккан Ш. Шоабдурахмоновдун “Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари” деген эмгегинде өзбек адабий тилиндеги жөндөмөлөргө гана токтолбостон, өзбек тилинин диалект, говорлорундагы жөндөмөлөргө да кайрылып, сөз башында *й* тыбышын активдүү колдонгон жана *ж* тыбышын активдүү колдонгон говорлордун ортосундагы айырмачылыктарын да көрсөткөн: “Өзбек диалектилериндеги жөндөмөлөр адабий тилдегидей болбостон, айрымдарында алты, кээ бирөөлөрүндө беш же төрт. Беш же төрт жөндөмөгө ээ болгон диалектилерде эки жөндөмө мүчөсүнүн функциясын бир гана мүчө аткарат. Алсак, Ташкент диалектисинде илик жана табыш жөндөмөлөрү бир гана –ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, үнсүздөрдөн соң 19 вариантта өзгөрөт”. [Ш. Шоабдурахмонов, 1962:140]

Өзбек тилиндеги жөндөмөлөр жөнүндө окумуштуу С. Усмоновдун пикири төмөнкүчө: “Өзбек тилиндеги жөндөмө категориясы өз ичине алты жөндөмөнү алат: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жуналиш келишиги, урин-пайт келишиги”. Илик (қаратқич), барыш (жўналиш), табыш (тушум), жатыш (ўрин-пайт), чыгыш (чикиш) жөндөмөлөрү бир сөздү башка сөзгө баш ийдирүү үчүн кызмат кылса, ал эми атооч жөндөмөсү (бош келишик) болсо башка сөздү атооч жөндөмөсүндөгү (бош келишикдаги) сөзгө баш ийдирерин белгилейт. Ошол касиеттерине карап, жөндөмөлөрдү **тике (тўгри) жана кыйыр (воситали)** деп экиге бөлгөн.

М. Шаиноятова «Падежные формы узбекских говоров» деп аталган диссертациялык эмгегинде өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасынын

тарыхый жактан калыптануусу боюнча көлөмдүү материал жыйнап жана өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын типологиялык жактан өзгөчөлүгүн так аныктоого жетишкен [ВДТЯ, 1968:150]

Жогорудагы эки тилдеги жөндөмөлөргө жүргүзүлгөн иликтөөлөрдөн улам алардын ортосундагы айырмачылыктарга караганда жалпылыктары көбүрөөк экендигин байкадык.

Биринчи бап боюнча жыйынтык

Жөндөмө категориясы сөз айкашында, сүйлөм ичинде өзү уланган сөзүн башка бир сөз менен байланыштырып, адамдардын бүткөн бир оюн туюнтуу кызматын аткарат. Ошол себептүү бул категориянын мааниси окумуштууларды байыркы доордон баштап эле кызыктырган. Байыркы Индиянын тилчи, окумуштуусу Панини, Байыркы Грециянын улуу ойчулу Аристотель да өз эмгектеринде жөндөмө түшүнүгүнө басым жасашкан. Андан кийин Александрия грамматисттери да бул категорияга кайрылышкан. Тил илиминин кийинки өнүгүшүндө бул түшүнүк улам кеңейтилип, тереңдетилип изилденип отурган.

Жөндөмөлөрдүн нагыз табияты XX кылымда гана Батыш тил илиминин, Россия лингвистикасынын жана түркологдорунун эмгектеринде аныкталган. Жөндөмө категориясы, анын аткарган кызматы тууралуу жогорудагы жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы, кыргыз жана өзбек тилдериндеги эмгектерде жолуктурган кайчы пикирлерден улам илимде бул категорияга болгон кызыгуулар дагы деле солгундабаганын байкадык.

Кыргыз жана өзбек тилдеринде жөндөмө категориясы XX кылымдын экинчи жарымынан гана баштап терең изилденип, бүгүнкү күндө бул тилдердеги жөндөмөлөрдүн саны, аткарган кызматтары, грамматикалык өзгөрүүлөрү жөнүндө теориялык жоболор иштелип чыккан. Жогорудагы иликтөөлөрдөгү, биз кайрылган эмгектердеги пикирлерден улам төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын теориялык такталуусу жана изилденүүсү тарыхый зарылдык болуп саналат;

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр категориясы теориялык жактан илимий мазмунга ээ жана жалпы түркологиянын өнүгүүсүнө пайдубал болгон;

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын салыштырма-тарыхый багытта изилдөө түркологиянын азыркы абалындагы актуалдуу маселе жана теориялык жактан такталууга зарыл болгон проблема;

Кыргыз жана өзбек тилдеринин структуралык пайдубалы болгон жөндөмөлөр категориясы түркологиянын илимий эволюциясын чагылдырат.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы жана методдору

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы.

Изилдөөнүн предмети – Ал эми диссертациялык иштин предмети кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн семантикалык табияты, колдонулуш чөйрөлөрү.

Изилдөөнүн методдору. Алдыга коюлган максатты орундатуу, диссертациянын теориялык жоболорун илимий жактан аныктоо үчүн салыштырма-тарыхый, статистикалык жана типологиялык тектештирүү, сыпаттама методдору пайдаланылды.

Диссертациялык иштин методологиялык базасы жана методдору. Илимий изилдөөдө коюлган максат-милдеттерге ылайык бир нече жалпы методдор, ыкмалар колдонулду. Алсак, **илимий-теориялык адабияттарды талдоо, тилдик фактыларды сыпаттоо, салыштырма-тарыхый, типологиялык тектештирүү, салыштыруу, типтештирүү, ареалдык лингвистиканын методдору, жалпылаштыруу сыяктуу** комплекстүү ыкмалар пайдаланылды.

Илимий ишибиздин биринчи бабында жөндөмөлөр тууралуу байыркы доорлордон, Антикалык мезгилдеги маалыматтардан ХХ кылымга чейинки жөндөмөлөр системасы тууралуу айтылган пикирлерге, жүргүзүлгөн иликтөөлөргө обзор жасоо менен бул категориянын байыркылыгын белгилеп, **илимий-теориялык адабияттарды талдоо** ыкмасы жүргүзүлдү. Жөндөмөлөр, алардын сөздөрдү байланыштырып маанилик бүтүндүккө бириктирүүдөгү, сүйлөм куруудагы ордун баса белгилеген жалпы тил илиминдеги байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки илимий материалдарды анализдөөдө **сыпаттама методу** пайдаланылды. Ал эми байыркы эстеликтердеги жөндөмө мүчөлөрү, алардын варианттары, таандык

уландылар менен чогуу келгендеги өзгөрүүлөрүнө назар салууда салыштырма-тарыхый методдору колдонулду.

2.2. Орто Азия аймагында тилдик ареалдын калыптануусунун лингвистикалык жана саясий негиздери

Орхон-Енисей жазма системаларынан кийинки доорлордо түрдүү саясий жана миграциялык шарттарга дуушар болгон жалпы түрк элдеринин катарындагы кыргыз жана өзбек эли да өз графикасын жоготкон абалда болгон. Ошондуктан аталган элдердин тилдеринде айрым бир фактылар оозеки чыгармачылыкта гана сакталган. Түрколог окумуштуулар В. Томсен, В. В. Радлов, Е. С. Малов, А. Н. Кононов, М. Дмитриев, В. Э. Севортян, В. В. Решетов, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, К. Тыныстанов, Б. Ө. Орузбаева, А. Гуломов, Ш. Шоабдурахмонов, М. Мирзаев жана С.Усмонов сыяктуу окумуштуулар түрк элдеринин (анын ичинде кыргыз жана өзбек тилдеринин да) маданиятынын жана тилинин формаларын такташты. Кыргыз жана өзбек элдеринин жалпы эле Борбордук Азиядагы социалдык жана тарыхый орду ченемсиз болгондугу советтик тарыхчылардын изилдөөлөрүнөн белгилүү. Анткени Орто Азия чөлкөмүндө эки негизги жана туруктуу этносту кыргыз жана өзбек калкын белгилөөгө болот. Анткени алар географиялык алкакта гана эмес, тарыхый жактан да ажырагыс биримдикте болушкан. С. М. Абрамзон Орто Азия чөлкөмүндө кыргыздар менен өзбектердин ортосунда социалдык, биринчи кезекте активдүү тилдик байланыш болгондугун төмөндөгүдөй белгилейт: «Эти факты в совокупности с приведенными ранее данными свидетельствуют о том, что в прошлом существовали непрерывные и интенсивные этнические связи как между самими киргизскими племенами, так и между киргизами и другими тюркоязычными и монголоязычными племенами, проживавшими в прилегающих районах Восточного Туркестана, с одной стороны, и в районах восточной Ферганы, объединяемых общим термином «Андижан» -- с другой» [С. М. Абрамзон,1990:46]. Мындай тарыхый факт В. В. Бартольд тарабынан да бекемделет. Мисалы белгилүү тарыхчы кыргыздардын урууларынын жана өзбектердин басымдуу

көпчүлүгүн түзгөн чагатайлардын ортосундагы кеңири байланышка мындайча токтолот: «Чагатайское ханство, подобно другим монгольским владениям, распадалось на несколько уделов. В Трансоксиане, где монгольский элемент был всего слабее, власть скоро перешла к тюркам, и в половине XIV в. ханы оставались только номинальными властителями; в действительности вся власть находилась в руках тюркских эмиров» [В. В. Бартольд, 1996:463]. Ушундай тарыхый жагдай кыргыз эли менен өзбек элинин ортосундагы социалдык-маданий жана тилдик байланыштын күч алышына жагымдуу шарт боло алган. Андан ары В.В.Бартольд кыргыз уруулары менен өзбектердин ортосундагы карым-катнаштын активдүүлүгүн жана кылымдар бою жүргөндүгүн мындайча түшүндүрөт: «В государстве Золотой Орды возникли также народы узбеков и ногаев, названные по именам государей из рода Джучи. Узбеки переселились в XV в. к Мавераннахру, где они в XVI в. уничтожили чагатайское государство и основали государства Бухарское и Хивинское, к которым к концу XVIII в. прибавилось еще третье узбекское государство – ханов Коканда» [В. В. Бартольд,1996:511]. Арийне, Кокон хандыгында кыргыздардын жана кыргыз тилинин да таасири күчтүү болгондугу тарыхый чындык экендигин танууга болбойт. Белгилүү тарыхчы А. Н. Бернштам кыргыздар менен өзбектердин социалдык-экономикалык, маданий жана тилдик карым-катнашынын активдешине олуттуу тарыхый фактор катарында Улуу Жибек жолунун да таасири бар экендигине токтолуу менен бирге эле Фергана өрөөнүндөгү түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ортосундагы коммуникациялык байланыштын туруктуу болгондугун белгилейт: «Города средневековой Ферганы IX-X вв. сосредоточились уже в равнинной части. Здесь проходил торговый путь на восток. Он шел через южную Фергану, направлялся из Кувы через Урест в Ош, далее вел на Куршаб и Узген. От Узгена путь шел уже вне городских поселений. Он поднимался по реке Яссы на перевал того же названия и выходил на Тянь-Шань или к городу Каджингарбаши и на Атбаши, или через перевал Джаман-Даван и Тургарт к Кашгару. Это была международная

трасса» [А. Н.Бернштам,1997:267]. Мына ушундай жалпы эле Азиядагы социалдык өзгөрүүлөр кыргыз жана өзбек тилдеринин ортосундагы карым-катышты гана жөнгө салбастан, тилдердин система катарында өз формасына ээ болуусуна да себеп болгон.

Коммунисттик идеология жалпы эле түрк тилдеринин изилденишине анын ичинде Орто Азиянын тарыхый жактан өнүгүүсүндөгү негизги фигуралардан болгон кыргыз жана өзбек элдеринин тарыхый социалдык өнүгүүсүнө, алардын тилинин мыйзам ченемдүү калыптануусуна да таасирин тийгизген. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан өнүгүүсү жалпы түрк тилдеринин структуралык жактан калыптануусуна, фундаменталдуу өзгөрүүсүнө өз салымын кошкон деп айтууга толук негиз бар. Мындай маанилүү илимий жагдай прогрессивдүү илимпоздордун көз жаздымында калган жок. Э. В. Севортян түрк тилдериндеги өнүгүү мыйзам ченемдери басымдуу түрдө фонологиялык өзгөрүүлөргө алып келе тургандыгын белгилеп, өз көз карашын мындайча билдирет: «Таким образом, второй путь фонематического обогащения тюркских языков – **путь межязыкового сотрудничества**, оказался в эпоху строительства социализма и коммунизма весьма плодотворным. Действующие в тюркских языках фонетические закономерности имеют исторический характер. В своем современном состоянии они не имеют абсолютного значения, так как их действие не распространяется – в разной степени – на более или менее значительное число случаев, которые можно определенным образом классифицировать» [ИСГТЯ, 1955:16]. Окумуштуу белгилегендей эле советтер өлкөсүндөгү түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тил саясаты жана тилдерди өркүндөтүүсү орус тилинин калыбына салынып, борборлоштурулган система тарабынан башкарылган. Ошентсе да аталган тилдердин, айрыкча кыргыз жана өзбек тилдеринин географиялык жана кылымдардан бери келе жаткан генетикалык жакындыгы салыштырмалуу түрдө өнүккөн деп жыйынтык чыгарууга болот.

Н. А. Баскаковдун жалпы түркологияга анын ичинде кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый мыйзам ченемдүү өнүгүүсүн изилдөөгө олуттуу эмгек сиңиргендигин айта кетүү зарыл ашыктык кылбас. Белгилүү түрколог өзбек тилинин жалпы түрк тилдеринин алкагындагы орду жана анын андан ары өнүгүүсүнө түзүлгөн реалдуу тарыхый шарттар жөнүндө мындайча кеп кылат: «Наконец узбекский и новоуйгурский языки, как уже отмечалось выше, также – не «чисто тюркские» языки, а представляют собой результат скрещивания тюркских языков с языками древних хорезмийцев, согдийцев, таджиков и прочих иранских племен – аборигенов Средней Азии. Вместе с тем эти языки сохранили также и непосредственную связь с древними тюркскими языками и в первую очередь со староузбекским, а затем с языком Караханидского государства, имевшего своей основе карлукские и еще более древние тиргешские и ягма диалекты, носители которых генетически были связаны с древними уйгурами и тукюйсами (огузами)» [Н. А. Баскаков, 1979: 99]. Башка түрк тилдерине салыштырмалуу өзбек тилине иран тилинде сүйлөгөн элдердин таасири ачык айкын изин калтырган. Ошол эле мезгилде кыргыз жана өзбек тилдеринин жөндөмөлөр системасы фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө дуушар болсо деле негизги семантикалык негизин сактаган деп айтууга болот. Окумуштуу ошондой эле тилдердин ортосундагы ареалдык карым-катыш алардын типологиялык жактан жиктелүүсүн гана камсыз кылбастан, өзбек тилинин иран тилине болгон таасири өтө олуттуу фактор болгондугун көрсөтөт: «Эти различные этнические элементы, вошедшие в состав тюркских народов, повлияли отчасти и на формирование некоторых тюркских языков, которые, выйдя победителями при скрещивании с другими языками, **сохранили свой грамматический строй** и основной словарный фонд» [Н. А. Баскаков, 1979: 97]. Демек, кыргыз жана өзбек тилдери орто кылымдардын чегинде түзүлгөн тилдик ареалдын мезгилинде да негизги грамматикалык өзгөчөлүгүн сактап калган деп айтууга толук негиз бар. Ошондой эле акыркы убактардагы тил жаатындагы изилдөөлөр көрсөткөндөй эле түрк тилдеринин элементтери иран тилинде сүйлөгөн

элдердин тилине интенсивдүү түрдө киргендигинин далили катарында көптөгөн топонимдер кыргыз жана өзбек тилинин илимий фактылары менен гана чечмеленет.

А. П. Дульзон түрк тилдеринин агглютинативдик өзгөчөлүгүн жана морфологиялык жактан ийкемдүүлүгүн, алардын сөз жасоо системасындагы аффикстердин ролу абдан маанилүү экендигин, жөндөмөлөр системасын структуралык негизде кароо керектигин баса белгилеген: «Аффиксация – один из наиболее распространенных приемов передачи грамматических значений в различных языках; языки, которые этим методом совершенно не пользуются, как, например, китайский, представляют собой исключение. По преимущественному использованию суффиксов, префиксов или инфиксов различают три основных типа языков: суффилирующий, префилирующий и инфигирующий. Из этих типов чаще всего встречается суффилирующий. К нему относятся, например тюркские языки, которые совершенно не используют ни префиксов, ни инфиксов. Их своеобразие по сравнению с индоевропейскими языками, использующими как суффиксы, так и префиксы, особо оттеняется тем обстоятельством, суффиксы тюркских языков носят всегда хорошо выраженный агглютинативный характер, что выступает в их стандартности, однозначности и в их нанизывании для построения отдельного слова или словоформы» [А. П. Дульзон, 1962:23]. Бирок окумуштуунун өзбек тилинин тарыхый жана ареалдык жактан болгон өзгөчөлүгүнө көп көңүл бурбагандыгынын да себептери бар. Анткени, иран тилдүү элдер менен көп кылымдар бою жанаша жашоо менен өзбек эли бир топ морфологиялык формаларды өз тилине сиңирген. Алардын катарына префикстерди да кошсо болот. Мисалы, ба-, бе- префикстери өзбек тилинде фонетикалык адаптацияга анчалык учурабастан азыркы күнгө дейре өз активдүүлүгүн жоготпой келет.

Өзбек тилинин калыптануусуна чагатай жана уйгур тилдеринин таасиринин чоң экендигин тилчи-окумуштуулар баса белгилешкен. И. А. Батманов **чагатай тилин өзбек тилине сиңип кеткен монгол тилинин**

элементтерин алып жүрүүчү фактор катарында карайт. Түркологиянын илимий багыттарын аныктоого салымын кошкон окумуштуу А. С. Малов кытай кыргыздарынын тилиндеги өзгөрүүлөргө уйгур жана чагатай тилинин таасири бар экендигин айтса, ал эми И. А. Батманов мындай деген жыйынтыкка келет: «Иранские элементы, через таджикский язык, за последнее столетие стали входить в языки Средней Азии в меньшей степени, хотя не снимается вопрос о взаимодействии **таджикского, узбекского и южных говоров киргизского языка**» [И. А. Батманов,1966:22]. Албетте, мындай тарыхый ареалдын пайда болуусу биз жогоруда белгилеп өткөндөй эле тилдердин карым-катнашынын, кыргыз жана өзбек тилдериндеги айрым морфемалык өзгөчөлүктөрдүн акырындап тилдик категория катарында каралышынын негизинде пайда болгонун дагы бир жолу баса белгилөөгө туура келет. Себеби мындай пикирдин пайда болуусуна Ж. Жумалиевдин (1983) Андижандык кыргыздардын тилиндеги айрым өзгөрүүлөр жөнүндөгү айткандары да кошумча факты катарында эсептелет деген ойдобуз.

Эски өзбек адабий тили Орто Азиянын тарыхында Караханиддер доорундагы тилдик абалды чагылдырганын, негизинен илимий адабияттарда эски өзбек адабий тилинин негиздөөчүсү катарында белгилүү чыгыш окумуштуусу Алишер Навоини таанышарын окумуштуулардын эмгектеринде жолуктурдук [А. Н. Кононов,1948:282]. Совет дооруна чейин өзбек этнониминин ордуна көпчүлүк учурда *сарт* этноними колдонулуп, ал эми өзбек тили «сарт тили» деген термин менен аталгандыгы баарыбызга белгилүү. Сарт этноними кайсы мезгилден тартып өзбек деген аталышка ээ болгондугун белгилүү түрколог А. Н. Кононов мындай деп түшүндүрөт: «XIX кылымдын акырына чейин бул эки аталыш (*сарт – өзбек*) тең укуктуу негизде колдонулган. Октябрь революциясынан кийин гана өзбек этноними мыйзамдаштырылып, сарт тили өзбек тили деген термин менен алмаштырылып аталып калды»[А. Н. Кононов,1948:282].

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги алгачкы жөндөмөлөрдүн архетибин аныктоодо жана алардын тарыхый өнүгүүсүндөгү мыйзам ченемдердин

системасын түзүүдө түрколог А.М.Щербактын да эмгеги чоң. Ошол эле учурда окумуштуунун түрк тилдеринде, айрыкча кыргыз жана өзбек тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн дифференсациясы боюнча айткан пикири илимий тастыктоолорду талап кылат. Анткени окумуштуу зат атооч жана этиштин категориялык белгилери аталган тилдерде так эмес деген оюн билдирген. Ошого карабастан жалпы түрк тилдеринде, алардын ичинде кыргыз жана өзбек тилдериндеги негизге аффикстердин улануу тартиби да бир чөлкөмдө жайгашкан кыргыз жана өзбек тилдеринин калыптануусундагы бир этап экендигине токтолуп кеткендигин белгилеп кетсек ашыктык кылбайт [А. М. Щербак,1977:33]. Окумуштуунун сөз түркүмдөрүнүн дифференсациясы боюнча айткан пикирине кийинчерээк Б. А. Серебренников жана Н. З .Гаджиевалар тарабынан тактоолор киргизилип, кыргыз жана өзбек тилдеринде сөз түркүмдөрү, анын ичинде жөндөмө категориясы так аныкталгандыгы белгиленген.

Жалпы түрк тилдеринин ичинде Орто Азия чөлкөмүн жердеген кыргыз жана өзбек тилдеринин өзгөчө тарыхый эволюциясы жөнүндө Н. А. Баскаков мындай дейт: «Эти различные этнические элементы, вошедшие в состав тюркских народов, повлияли отчасти и на формирование некоторых тюркских языков, которые, выйдя победителями при скрещивании с другими языками, сохранили **свой грамматический строй и основной словарный фонд**. Так, например, современные узбекский и новоуйгурский языки, языки а также их предшественники староузбекский и так называемый классический новоуйгурский язык (язык уйгуров XVII-XIX вв.), которые прежде были известны под общим термином чагатайского литературного языка – результат скрещивания языков, при котором победителями были узбекский и новоуйгурские языки, а побежденными – древние иранские наречия согдийцев, саков и прочие» (1952). Илимпоздун пикирине таянып өзбек тили иран тилдик ареалдын чөйрөсүндө болгонуна карабастан негизги структуралык түзүлүшүндө калган деп жыйынтык чыгарууга болот. Бирок иран тилинде сүйлөгөн элдер (б.а. согдулар) менен түрк тилинде сүйлөгөн

уруулардын, айрыкча байыркы кыргыздардын тилдик байланышы Орхон-Енисей доорунда деле болгондугу И. А. Батмановдун иликтөөлөрүнөн ачык көрүнөт. Анткени бардык эле кыргыз тилинин составындагы согду тилинин элементтери өзбек тили аркылуу кирген деген пикирди жетекчиликке алуу чындыкка коошпойт.

Жогоруда келтирилген окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянуу менен Орто Азияда лингвистикалык ареалдын пайда болуусуна кыргыз жана өзбек тилдери негиз болгон деп айта алабыз. Анткени аталган тилдердин генетикалык жакындыгы кийинки пайда болгон айрым бир ареалдык өзгөрүүлөрдөн түп тамырынан бери айырмаланат. Себеби ар бир тилдин негизин түзгөн жөндөмө категориясынын мыйзам ченемдүү өнүгүүсүнүн шарты, б.а., семантикалык негизи болуп саналган номинативдик кор типологиялык жактан өзгөрбөстөн кала берген. Албетте кийинки мезгилде пайда болгон түрк тилдериндеги зат атооч менен этиш сөз түркүмдөрүндө байкалган омонимия ареалдык жана тарыхый объективдүү шарттардын көрсөткүчү болуп саналат десек жаңылышпайбыз.

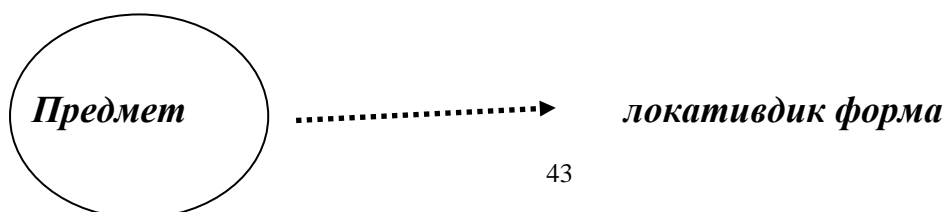
2.3. Алтай доорундагы тилдик мыйзам ченемдүүлүктөр кыргыз, өзбек тилдеринин тарыхый өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катарында

Кыргыз тилиндеги алтай доорунан бери сакталган тилдик элементтердин Орто Азия чөлкөмүн жердеген элдердин тилдерине таралуусу, биринчи кезекте Кыргыз Улуу Өкүмдарлыгынын бийлигинин жыйынтыгы деп эсептейбиз. Мындай пикирге келүүбүздүн себеби окумуштуулардын кыргыз тилиндеги алтай доорунан бери келе жаткан элементтердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз элине жакын жайгашкан өзбек диалектилеринде да сакталгандыгын белгилегендиги болуп эсептелинет.

Арийне, жалпы түрк тилдеринин тарыхы жана типологиялык жалпылыктары, ошол эле мезгилде айрым ареалдык айырмачылыктары белгилүү илимпоздор Н. К. Дмитриев, Э. В. Севортян, Ф. Г. Исхаков жана А. Юлдашевдин изилдөөлөрүндө ар тараптуу талдоого алынган. Жөндөмө

категориясынын тарыхый өнүгүүсү, структуралык мыйзам ченемдүүлүктөрү Н. К. Дмитриевдин «Категория принадлежности» (1956) деп аталган эмгегинде жалпы синтаксистик конструкторлардын алкагында иликтөөгө алынса, Э. В. Севортяндын «Категория падежа» (1956) деп аталган эмгегинде түрк тилдериндеги негизги тарыхый көрсөткүч катарында аныкталган деп жыйынтык чыгарууга болот. Ал эми окумуштуу Ф. Г. Исхаков азыркы түрк тилдериндеги факты-материалдарды чуваш жана татар тилдеринде азыркы күнгө дейре сакталган элементтер менен салыштырган. Жогоруда аталган окумуштуулардын эмгектери тикеден-тике кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый өнүгүүсүнө багытталбаса да аталган илимпоздор мисал катарында көпчүлүк учурда Чыгыш Сибирдеги түрк тилдерине кайрылышып, алардын тилдериндеги таандык категориясын аныктаган жөндөмөлөр, деги эле жөндөмө категориясына карата айтылган пикирлери жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр тууралуу иликтөөлөргө таяныч материал боло алат..

Биздин оюбузча кыргыздардын көчмөн турмушту аркалоосу бир тараптан, ал эми өзбек калкынын согдулардын таасиринде калуу менен биргеликте эле отурукташкан социалдык форманы кабылдоосу экинчи тараптан аталган элдердин тилинин тарыхый жактан өнүгүүсүнө белгилүү өлчөмдө өз кедергисин тийгизген. Эгерде жалпы тилдик системанын алкагында ала турган болсок предметтик жана номинативдик катмар грамматикалык жактан жылышууларга алып келген. Албетте предметтин ал-абалын чагылдыруу зарылдыгы, жогоруда А. Н. Кононов жана Э. В. Севортян тарабынан белгиленген негизги жана локативдик жөндөмө формаларынын пайда болуусуна кыртыш болгон деп айтууга болот. Эгер схемалык түрдө ала турган болсок төмөндөгүдөй логикалык принциптин ишке ашкандыгын көрө алабыз:

Анткени предмет элдин практикалык турмушундагы негизги семантикалык сфераны ээлегендиктен анын мейкиндиктеги абалы тилдик каражаттар аркылуу өз формасына акырындык менен ээ болот. Бул жерден биз жөндөмө формаларынын алгачкылыгын айтмакчыбыз. Мындай пикирди Н. К. Дмитриев жана Э. В. Севортян да өз изилдөөлөрүндө четке кагышкан эмес. Анткени аталган окумуштуулар предметтүүлүктүн негизин ээлеген атооч жөндөмөсүн башынан эле негизги жөндөмө катарында кабылдашып, анын алгачкылыгын далилдешкен. Бирок атооч жөндөмөсүнөн кийинки абалды ээлеген илик жөндөмөсү жалпы түрк тилдеринин жөндөмөлөр системасынан бөлүнүп алынып, айрым учурларда өз алдынча категория катарында каралган. Ошол себептүү илик жөндөмөсүнүн формасы коомдогу таандык категориясын түздөн-түз чагылдырып, капиталисттик формациянын негизги көрсөткүчүнө айлангандыгы белгилүү. Ошондуктан да окумуштуу Я. Маррдын Яфетикалык окуусу советтик система тарабынан куугунтукталып, лингвистикалык багыт катарында илимий чөйрөдөн күч менен алынып салынганы бизге белгилүү.

Таандык категориясын илик жөндөмөсү аркылуу кабыл алган советтик окумуштуулар аталган жөндөмөнү **түрк изафетин уюштуруучу борбордук түзүлүш катарында** сыпатташкан. Эгерде биз жогоруда келтирилген схеманы ала турган болсок, анда вектордук көрсөткүчтүн багытын предметтин өзүн карай бурган болор элек. Себеби логикалык жактан мындай багыт туура багыт болуп саналат.

Себеби азыркы күнгө чейин кыргыз жана ага тарыхый жактан канатташ өнүккөн өзбек тилдеринде так ушул илик жөндөмөсүнүн формасы

таандык категориясынын негизги грамматикалык компоненти катарында олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун окумуштуу Н. К. Дмитриевдин эмгегинен көрө алабыз: «Термин принадлежности, конечно условный. Он передает не только понятие собственности в его юридическом смысле, но и целый ряд логических отношений основанных на органической связи одного предмета с другим. Здесь возможны разные линии связи: причина, цель и др.» [Н. К. Дмитриев, 1955:23]. Демек, таандык маанисин чагылдыруучу негизги компонент катары келүүчү илик (**караткич**) жөндөмөсүнүн тарыхый формасы фонетикалык жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учураган. Анткени адамдар коомунун бир формациядан экинчи формацияга өтүү мүмкүнчүлүгү мезгилди гана талап кылбастан, лингвистикалык жактан да калыптанууну камтыйт эмеспи. Мына ушул себептен да азыркы күнгө чейин кыргыз жана өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн грамматикалык формасы таандык категориясынын морфологиялык көрсөткүчү катарында активдүү кызмат кылып келет. Эгерде аталган тилдердин азыркы өнүгүү абалын так чагылдырган ареалдык өзгөрүүлөргө кайрыла турган болсок кыргыз жана өзбек тилдеринин айрым бир диалектилеринде толук формасын сактаса, ошол эле мезгилде кыскарган жана көмүскө абалда кала берген формаларын да жолуктурабыз. Мындай табигый процесстин негизги себебин Н. К. Дмитриев мындайча белгилейт: «Как уже сказано, конкретная форма принадлежности или выражение категории принадлежности в изложенном выше смысле, всегда состоит из двух элементов: предмета обладания и лица обладателя. Оба элемента могут стоять и в единственном, и во множественном числе» [Н. К. Дмитриев, 1955:24]. Бул фактыларга кайрылуу менен кыргыз жана түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын семантикалык жактан калыптануусунда жана жалпы эле категориялык жактан болгон байланыш-катыштын түзүлүшүндө илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү зор роль ойногонун белгилемекчибиз. Анткени аталган тилдердин сыпаттама грамматикасында, жөндөмөлөр категориясынын парадигмасында биз сөз кылып жаткан илик жөндөмөсүнүн

негизги (**атооч, бош келишик**) жөндөмөдөн кийинки абалды ээлегендиги да бекеринен эмес. Себеби жалпы жөндөмөлөр системасындагы семантикалык маани алардын ээлеген абалы менен да байланышкан деп айтууга негиз бар. Предметтин негизги формасы анын коомдогу ордуна, маанисине жана мазмунуна тыгыз байланыштуу.

Окумуштуу К. Тыныстанов илик жөндөмөсүнүн грамматикалык өзгөчөлүгүнө мындайча токтолгон: “Кимдин? Эмненин? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – илик атооч дейбиз. Илик атоочтун уландысы –нын, муну илик уланды дейбиз” [К.Тыныстанов,1934: 4]. Эгерде илик жөндөмөсүнүн жалпы лингвистикалык мазмунунун аныкталышына көңүл бурсак К. Тыныстанов алгачкылардан болуп бул жөндөмөнүн жалпы тилдик парадигмасын жана терминдик мүнөздөмөсүн таамай берген.

Өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүнүн тарыхый калынтануусуна Ш. Шоабдурахмонов кайрылып, аны жалпы түрк тилдериндеги типологиялык сапат жана тарыхый өнүгүүнүн көрсөткүчү катарында мүнөздөйт. Ошондой эле окумуштуу өз изилдөөлөрүндө илик (караткич) жөндөмөсүнүн тарыхый форма экендигин белгилеп, бул жөндөмөнүн семантикалык жагын гана эмес, фонетикалык өзгөрүүсүн да кеңири талдоого алган [Ш. Шоабдурахмонов, 1962:144]. Эң негизгиси, кыргыз эли менен карым-катышта болуп келген өзбек говорлорунда илик жөндөмөсү (караткич келишиги) байыркы формасына жакын айтыла тургандыгын белгилеген. Ал эми кыргыз тилиндеги атооч (негизги) жана илик жөндөмөсүнүн маанилик жана логикалык жактан жакындыгына К. Тыныстанов, Х. Карасаев, И. А. Батмановдор басым жасап, бул жөндөмөнүн формасынын тарыхый жактан байыркылыгын көрсөтүшкөн. Салыштыруу максатында берилген төмөндөгү торчолордон илик жөндөмөсүнүн бир гана фонетикалык гана эмес, грамматикалык да олуттуу өзгөрүүлөргө учурагандыгына күбө болобуз:

Үндүүлөрдөн кийин

Кыргыз <i>-нын-нин-нүн-нун</i>	Өзбек <i>-нынг//нинг-нь</i>	Түркмөн <i>-ның-нин-нүн-нун</i>	Алтай <i>-нынъ-нинъ-нүн-нун</i>
Ата + нын	Ота + нь/-нинг	Ата + ның	Ада + нынъ
Суу + нун	Сув + ь/нинг	Суу+ның	Суу+нунъ
Эне+нин	Ано +ъ/нинг	Ана+ның	Эне+нинъ

Жогорудагы салыштыруулардан айкын болгондой эле Орто Азия чөлкөмүндө отурукташкан түрк тилдүү элдердин ичинде кескин өзгөрүүгө дуушар болгон тил өзбек тили болуп саналат. Анткени алтай тилиндеги сакталган байыркы форма биз салыштырган кыргыз жана түркмөн тилдеринде дал ошондой калса, өзбек тилинде өзгөрүүгө учурагандыгын байкайбыз. Бирок окумуштуулар арасында өзбек тилиндеги кийинчерээк пайда болгон *-инг* формасынын тарыхый келип чыгуусу боюнча бирдиктүү пикир байкалбайт. Тескерисинче Н. К. Дмитриевдин, А. Н. Кононовдун жана Э. В. Севортяндын изилдөөлөрүндө жалпы эле түрк тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү бир кыйла айырмалуу аныктамаларга ээ болот. Э. В. Севортян негизинен жалпы түрк тилдеринин алкагында илик (караткич) жөндөмөсүнүн семантикалык абалын көрсөтүү менен биргеликте анын формалдык эволюциясын да төмөнкүчө аныктайт: «Рассматривая приведенные формы родительного падежа в их совокупности, нетрудно заметить, что они распадаются на два неравных по распространенности типа: 1) –ың, –ын, известный главным образом в азербайджанском, туркменском, турецком, гагаузском и енисейско-орхонских; 2) –ның (дың//-тың), -нынг,-нын, распространенный в остальных языках» [Э. В. Севортян,1956:48]. Окумуштуунун пикиринен улам, илик жөндөмөсүнүн тыбыштык формасынын өзбек тилиндеги трансформациясы каралбагандыгын, илик жөндөмөсүнүн жалпы жөндөмө категориясындагы мазмуну так аныкталбай кала бергендигин байкадык. Орто Азия чөлкөмүндө

отурукташкан түрк элдеринин ичинен өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн формалдык жактан болгон кескин айырмасы совет доорундагы окумуштуулар тарабынан тилдик ареалдын алкагында гана айкын болгон. Ошондой эле көпчүлүк орус окумуштуулары өзбек тилиндеги кийинки кылымдарда пайда болгон айрым фактылар менен жакындан тааныш болушкан эмес деп жыйынтык чыгарууга болот. Анткени өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү болгон **-инг** формасынын тыбыштык жактан инерттүүлүгү, акырындап бир монолиттүү формага айланышы, негизинен, жалпы түрк тилдеринин типологиялык жактан өзгөчөлүгү болгон сингармонизм мыйзамынын бузулуусуна алып келген. Мындай тарыхый жактан болгон өзгөрүүнү жалаң гана иран тилдүү эдердин түрк урууларына болгон басымдуу таасири деп атоо алгылыксыз пикир. Анткени илик (караткич) жөндөмөсүнүн фонетикалык жактан болгон трансформациясы семантикалык жылышууларга алып келген эмес. Ошондуктан өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн жалпы түрк тилдеринен өзгөчөлөнүшү кийинки мезгилдерде пайда болгон тилдик карым-катнаштын жыйынтыгы деп гана айтсак болот.

Ушул эле ойду улай түрколог А. Н. Дмитриев өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүндөгү н//нг тыбыштарынын орун алышы же -инг мүчөсү тууралуу мындай пикирди айткан: “Таким образом, во всех тюркских языках, кроме среднеазиатской группы (“чагатайский”, узбекский, современный уйгурский) мы имеем в косвенных падежах вместо аффиксов –ы и –сы фактически –ын и -сын. Попытка в некоторых учебниках видеть здесь двойное склонение, где **н** якобы остаток аффикса родительного падежа или просто относит этот “вставной” **н** за счет падежных аффиксов, конечно, несостоятельна” [А.Н.Дмитриев,1956:33]. Мындан бир гана жыйынтык чыгарууга болот, өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн инерттүү – **инг** уландысы алтай дооруна тиешеси жок.

Жогорудагыдай илимий жактан тастыкталган маалыматты өзбек окумуштуусу Ш. Шоабдурахмонов да өз изилдөөлөрүндө баса белгилеп, өзбек говорлорунун материалдарын пайдалануу менен илик жөндөмөсүнүн тарыхый өнүгүүсүн көрсөтө алган. Ш. Шоабдурахмоновдун пикири боюнча азыркы өзбек тилинин говорлорунда илик жөндөмөсүнүн алгачкы формасы сакталган. Окумуштуу азыркы өзбек тилинин кыргыз урууларына жакын жайланышкан чектериндеги **-нынг** формасынын кадимкидей үндөштүк варианттарга ээ экендигине токтолуп, азыркы өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн тарыхый жактан өнүгүүсүн төмөнкүчө белгилейт: «Узбек шеваларида караткич келишиги ифодаланиши жихатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда караткич келишиги куйидаги шаклларда ифодаланади»- дейт да өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүнүн акырындап инерттүү формага ээ болуусун тарыхый көрүнүш катарында мүнөздөйт. [Ш. Шоабдурахмонов, 1962:142]. Биз Ш. Шоабдурахмоновдун тилдик фактыларга негизделген анализин таблица түрүндө кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн формасына салыштырып көрдүк:

Үндүүлөрдөн кийин ж-чыл говорлордо жана кыргыз тилинде

Өзбек говорлорунда	Кыргыз тилинде
-нынг// -нинг	-нын
атанынг	атанын
эненинг	Эненин
Козунунг	козунун
Бөрүнүнг	бөрүнүн

Үнсүздөрдөн (жумшак, каткалаң) кийин ж-чыл говорлордо жана кыргыз тилинде

Өзбек диалектилеринде	Кыргыз тилинде
-дың//-тинг	-нын
тавдың	тоонун
биздинг	биздин
джолдунг	жолдун
сөздүнг	сөздүн

Белгилеп кете турган жагдай, кыргыз тилинин жөндөмө категориясы жана диалектилеринин айрым өзгөчөлүктөрүн жакындан билген окумуштуу К. К. Юдахиндин өзбек тилинин Карабулак говору боюнча жыйнаган материалдарында жогоруда салыштырылган тарыхый өзгөчөлүктөрдүн талдоого алынышы да кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн формасынын байыркылыгын дагы бир ирет айгинелейт [К. К. Юдахин, 1957:34].

Ш. Шоабдурахмонов белгилеген караткич термини илик жөндөмөсүнүн семантикалык түгөйү, т.а., иликтөө, караштыруу маанисинде экендиги талашсыз. Салыштыра турган болсок өзбек окумуштуусу С. Усмоновдун илик жөндөмөсүнө (караткич келишигине) берген мүнөздөмөсү толук түрдө К. Тыныстанов тарабынан негизделген илик жөндөмөсүнүн

семантикалык аныктамасына дал келет. С. Усмонов өз эмгегинде илик жөндөмөсүн маанилик жактан эки чоң топко ажыратуу менен мындайча аныктама берген: “Караткич келишигидаги от одатда эгалик аффикси олган бошка бир от билан грамматик жихаттан богланган булади ва унинг аникловчиси хисобланади: *китобнинг муковаси каби*” [С. Усмонов,1978: 90]. Ал эми К. Тыныстанов алтай доорунан бери сакталган илик жөндөмөсүнүн грамматикалык маанисин мындай мүнөздөйт: “Сүйлөмдө илик атооч ээни, же баяндооч болгон атоочту (баяндооч атоочту) айкындайт. Калган жөндөмөлөр баяндооч этишти айкындашат” [К. Тыныстанов,1934:45]. Ошондой эле окумуштуу илик жөндөмөсүн атоочтордун негизги байланыштыруучу звеносу катарында таандык байланышты уюштуруучу грамматикалык борбор деген пикирин да айткан.

Н. А. Баскаков жалпы түрк тилдериндеги жөндөмө категориясын манифестациялоочу аффикстер системасын бир кыйла терең талдоого алып, негизинен алты сандык жана сапаттык жактан аныкталган парадигмасына токтолгон. Н.А.Баскаковдун мындай жобосунун өзү эле ал тилдердеги жөндөмөлөрдүн вертикалдык катарынын так аныкталгандыгынан кабар берет. Башкача айтканда түрк тилдеринин, анын ичинде географиялык жактан жакын болгон жана тектеш тилдердин негизги морфологиялык белгилерин өз боюна сиңирип, кылымдар бою сактап келген кыргыз жана өзбек тилдеринин жөндөмөлөр системасынын изилденишинин илимий жаңы этабынын башталгандыгын кабарлады. Илимпоз түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан калыптангандыгын жана сандан сапатка өтүү критерийинин пайда болгондугун төмөндөгүчө баяндайт: «Категория падежей (склонения) в тюркских языках представлена шестью основными продуктивными формами. Парадигма категории падежей состоит из следующих противопоставляющихся между собой форм»:

Грамматические падежи

1. Основной падеж: -Ø

2. Родительный: -нуң/-нун; -уң/-ун; -ну (с вариантами)
3. Винительный падеж -уү; -ну -у (с вариантами)

Локальные падежи

4. Направительно-дательный падеж: -җа/-қа; -өа/-а (с вариантами)
5. Местный падеж: -да/-та;
6. Исходный падеж: -да; -дан; -даң; -дын (с вариантами)”

[Н.А.Баскаков,1979: 225].

Н.А.Баскаковдун жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасына жүргүзгөн талдоосу окумуштуунун түрк тилдеринин грамматикалык өзгөчөлүгүн терең билгендиги менен да түшүндүрүлөт. Алсак, түрк тилдеринин тарыхына арналган эмгегинде жалпы түрк тилдеринин ичинен кыргыз жана алтай тилинин байыркы формаларга бай экендигин ынанымдуу далилдеген: “Из тюркских языков только алтайский, киргизский, а также огузские языки сохранили древнюю систему вокализма. Разница между огузскими языками, с одной стороны, и алтайским и киргизским, с другой, заключается лишь в том, что последние, развиваясь на востоке в составе восточных тюркских, а также монгольских языков, приобрели еще и систему соответствующих вторичных долгих гласных, происхождение и характер которых является безусловно общим для алтайского и киргизского (а отчасти хакасского, тувинского и якутского языков” [Н. А. Баскаков,1958:31]. Жогоруда белгилүү болгондой алтай тилинин алтай доорундагы тилдик өзгөчөлүгү түркологияда талашсыз, бирок өзбек тили боюнча байыркы мезгилден сакталган материалдардын жоктугу, илик жөндөмөсүндөгү фонетикалык инерттүүлүк жалпысынан өзбек тилинин составында кыпчак, чагатай компоненти бар деген жобого алып келет.

Түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасына кайрылган түрколог Э. В. Севортян Ташкент диалектисиндеги илик жөндөмөсүн фонетикалык жактан мындайча талдайт: “Таким образом, при рассматриваемом способе применяется тот же принцип выражения грамматической принадлежности, который мы наблюдаем в русском, западноевропейских и других языках, где

понятие предмета принадлежности и лица обладателя имеют самостоятельные обозначения. Приведем еще несколько примеров из тюркских языков. Узб – ман *силарди* укаларинг боламан” [Э. В. Севортян, 56:39]. Бул жерде өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн фонетикалык формасы боюнча табыш жөндөмөсүнүн (-ди) морфологиялык көрсөткүчү менен дал келген учурун байкоого болот. Ал эми окумуштуу Ф. Г. Исхаковдун изилдөөлөрүнө кайрыла турган болсок аталган жөндөмө көбүн эсе логикалык планда каралып, таандык категориясынын алкагында талдоого алынганын байкайбыз: “Родительный падеж в тюркских языках имеет исключительно притяжательное значение” [Ф. Г. Исхаков, 1956:90]. Эгерде алтай тилдик доорунан берки грамматикалык тарыхый жактан болгон өзгөрүүнү чагылдырган шор жана алтай тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн формасын азыркы кыргыз жана өзбек тилдеринин фактыларына салыштыра турган болсок алгачкы фонетикалык курам кыргыз тилине жакын экендигине дагы бир ирет ынанабыз.

**Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык формасы үндүүлөр менен
бүткөн негизге уланганда**

алтай	шор	кыргыз	өзбек
-нын - -нин	-нынъ - -нинъ	-нын - -нин	-нинг
баланын	баланынъ	баланын	боланинг
кеменин	кебенин	кеменин	кеманинг

түлкүнин	түлгүнин	түлкүнүн	тулкининг
----------	----------	----------	-----------

Тарыхый булактардан жана окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн белгилүү болгондой чуваш тили да алтай дооруна тиешелүү болгон белгилерди сактап калган. Окумуштуулар мындай өзгөчөлүктү аталган тилдин флективдүү тилдердин курчоосунда калуусу менен да түшүндүрүп, илик (караткич) жөндөмөсүнүн чуваш тилиндеги негизги варианты -нын, -нён экендигин белгилейт [Ф. Г. Исхаков, 1956:100]. Өзбек тилинин тарыхый өнүгүүсүн да территориялык жактан ага жакын жайгашкан кара-калпак, түркмөн жана казак тилдериндеги тарыхый өзгөрүүлөрсүз кароого болбойт. Анткени Орто Азиянын тарыхына терең изин калтырган чагатай тилдик өзгөчөлүгү негизинен кыпчактардын, кара-калпак, казак урууларынын жана түркмөндөрдүн тикеден-тике таасиринде гана өнүккөн. Биздин пикирибизче өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн фонетикалык жактан болгон айырмачылыгы Арал деңизин жээктеп отурукташкан кара-калпактардын тилдик таасиринен болуусу толук мүмкүн. Мындай тарыхый жактан болгон өзгөчө өнүгүүнү төмөндөгү салыштыруудан байкоого болот:

Тилдерде	Үндүүлөрдөн кийин	Уян үнсүздөрдөн кийин	Каткаландардан кийин
Кыргыз	-НЫН (сингар. вар) балтанын	-ДЫН(сингар. вар) колдун	-ТЫН(сингар. вар) аттын
Өзбек	-НИНГ болтанинг	-НИНГ кулнинг	-НИНГ отнинг
Кара-калпак	-НЫНГ (сингар. вар) балтанынг	-ДЫНГ(сингар. вар) колдынг	-ТЫНГ(сингар. вар) аттынг

Казак	-НЫҢ (сингар. вар) балтаның	-ДЫҢ(сингар. вар) колдың	-ТЫҢ(сингар. вар) аттың
Түркмөн	-НЫҢ (сингар. вар) палтаның	-ДЫҢ(сингар. вар) голың	-ТЫҢ(сингар. вар) атың

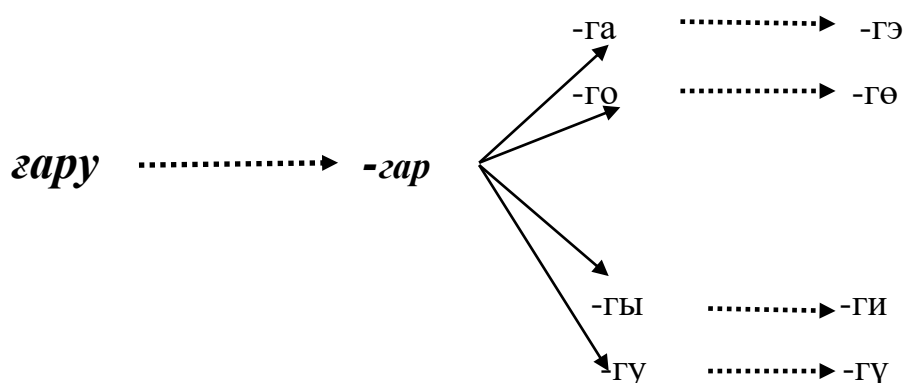
Жогорудагы салыштыруулардан чек аралаш жайланышкан түрк тилдеринин ичинен өзбек тилинин кескин түрдө өзгөрүүгө учурагандыгын аныктоо кыйынчылыкка турбайт. Мындай формалдык жактан өзгөрүү өзбек тилиндеги грамматикалык категориялардын обочолонуусуна алып келет жана ошондой эле жөндөмөлөр парадигмасындагы коррелятивдик кубулуштун бирден-бир натыйжасы болуп саналат. Ошол себептүү өзбек тилиндеги илик (кататкич) жөндөмөсүнүн барыш (тушум) жөндөмөсү менен болгон семантикалык жана грамматикалык чегинин начарлоосуна, айрым учурда нейтралдашуусуна да таасир эткендигин көрөбүз. Мындай көрүнүштү ички структуралык өзгөрүү катарында кабылдоо жетишсиз жана өзбек элинин этникалык курамынын кийинки доорлорго таандык экендигине далил катарында кароого болот.

Объектти кыйыр түрдө мүнөздөөчү, б.а., логикалык планда алганда таандык маанисинен объектик көрсөткүчкө өтүүчү көпүрөнүн милдетин аткарган *барыш* жөндөмөсүнүн лингвистикалык генезиси да байыркы доорлорго барып такалат. Н. К. Дмитриев, Н. А. Кононов жана Ф. Г. Исхаков жалпы эле түрк тилдеринде барыш жөндөмөсүн алтай доорунан бери сакталган лингвистикалык форма катарында кабылдашат. Аталган окумуштуулар түрк тилдериндеги барыш жөндөмөсүнүн тарыхый эволюциясы боюнча бир пикирди колдошот деп айта алабыз. Анткени жогорудагы илимпоздор өз изилдөөлөрүндө азыркы түрк тилдеринде активдүү грамматикалык катышта болгон барыш жөндөмөсүнүн тилдик категорияга кирүүсүн алтай доорунда активдүү колдонулган жана вектордук маанидеги өз алдынча сөз болгон *гар//гары* этимону менен байланыштырышат. Байыркы уңгунун рудименти кыргыз тилиндеги жогору

лексемасында сакталгандыгын бул сөздү башка түрк тилдерине салыштыруу менен байкоого болот.

- кыргыз - жогору
- хакас – чогар
- өзбек – юкори
- азербайжан – юхары
- түркмөн – ёкары ж. Б.

Бирок Ф. Г. Исхаков аталган лексема орто кылымдарда эле семантикалык жактан өз алдынчалыгын жоготкон деген пикирин айткан [Ф.Г.Исхаков,1956:103]. Албетте азыркы түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө редукцияланган **-га** формасы сакталгандыгы окумуштуулар тарабынан далилденген. Барыш жөндөмөсүнүн тилдик категория катарында калыптануу эволюциясын төмөнкүдөй схемада көрсөтүүгө болот.

Ошол эле учурда көп жылдар бою шор, алтай жана хакас тилдерин терең изилдеген белгилүү илимпоз Н. П. Дыренкова шор тилинде препозитивдүү **г** тыбышынын түшүрүлүп айтылышын белгилеген: анъга//анъа “зверю”, одунъга//одунъа “дровам” [Н. П. Дыренкова, 1968:11].

Биз изилдөөнүн жүрүшүндө азыркы өзбек тилинин айрым диалектилеринде препозитивдүү **г** тыбышынын толук калыбына келүүсүн да жолуктурдук:

кыргыз	өзбек	алтай	тува
кудукка	кудикка	кутукка	худукка

тоого	тогга	тоого	тага
-------	-------	-------	------

Ал эми табыш жөндөмөсү деле өзүнүн калыптануу эволюциясы боюнча байыркы доорлордон бери келе жаткан грамматикалык маанилүү категория болуп саналат. Түркологдордун пикири боюнча табыш жөндөмөсү грамматикалык формасы боюнча атооч (негизги) жөндөмөсүнүн тарыхый өнүгүүсүнүн жыйынтыгы деп эсептөөгө болот. Мындай пикирди Ф. Г. Исхаковдун изилдөөлөрүнөн да кездештиребиз, окумуштуу бул жөндөмө мүчөсүнүн сакталбаган учурун: “Безаффиксная форма винительного падежа, состоя из лишь из чистой основы, по форме совпадает с основным падежом, с которым он, по видимому, имеет и генетическую связь. Поэтому безаффиксная форма винительного падежа омоформенна также и с безаффиксной формой родительного падежа”- деп белгилейт [Ф. Г. Исхаков, 1956:119]. К. Тыныстанов табыш жөндөмөсүнө илимий деңгээлде аныктама берип, **-ныкы** жалпы таандык мүчөсүнүн эки компоненттен тураарын белгилеген жана табыш жөндөмөсүнө мындайча аныктама берген: “Кимди? Эмнени? деген суроолорго жооп кайтаруучу жөндөмө атоочту – табыш атооч дейбиз, -ныкы курандынын биринчи мууну ушул табыш уланды -ны” [К. Тыныстанов, 1934:44]. Ал эми И. А. Батманов аталган аффикс боюнча өз пикирин мындайча билдирген: “Аффикс –ныкы представляет из себя стяжение сочетаний аффиксов –нын (падежа принадлежности) –ны и –кы” [И. А. Батманов, 1938:35]. Жогорудагы окумуштуулардын ортосундагы бул сыяктуу пикир келишпөөчүлүктүн, б.а., кайчы пикирдин туулушунун биринчи себеби аталган жөндөмө мүчөсүнүн байыркылыгы болуп саналат. Анткени кылымдар агымында аталган аффикстердин ортосундагы чек жоюлуп бир формалдык категорияга айланып кеткен. Бирок өзбек тилинин материалдары көрсөткөндөй эле аталган тилде **илик (караткич) ≠ табыш (тушум)** тибиндеги маанилик катыштын бар экендигин өзбек окумуштуулары өз изилдөөлөрүндө ынанымдуу далилдешкен. Ошондой эле

азыркы өзбек тилиндеги мындай бир тараптан фонетикалык омонимиянын, ал эми экинчи тараптан позициялык абалдын калыптануусун Ш. Шоабдурахмонов да белгилеген [Ш. Шоабдурахмонов, 1962:144-145].

кыргыз	өзбек	алтай	шор
Илик: баланын Табыш: баланы	Илик: болань Табыш: болань	Илик: баланын Табыш: баланы	Илик: баланын Табыш: баланы
Илик: түлкүнүн Табыш: баланы	Илик: тулкинь Табыш: тулкинь	Илик: түлкүнүн Табыш: түлкүнү	Илик: түлгүнинь Табыш: түлгүнү

К.Тыныстанов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасынын беш морфологиялык көрсөткүчтөн турган тизимин берген.

- Табыш **ны** → баланы
- Илик **нын** → баланын
- Жатыш **да** → балада
- Чыгыш **дан** → баладан
- Барыш **га** → балага (1934).

Биздин пикирибизде жогорудагыдай тартипте берилген жөндөмөлөр системасы кыргыз тилинин ички мыйзамдарына негизделет жана семантикалык жактан бир тутумду түзүп турат. Ал эми Н. К. Дмитриев, Н. А. Кононов, И. А. Батманов жана Ф. Г. Исхаковдор алты жөндөмөдөн турган системаны аныкташып, алардын парадигмасын ар башкача тартипте жайгаштырышкан. Ошол эле учурда аталган окумуштуулар жогоруда биз талдоого алган жөндөмө формаларын грамматикалык мүнөздөгү жөндөмөлөр катарында анализдешип, ал эми калган эки жөндөмөнү, б.а. жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүн мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн катарына кошушкан. Алсак, Ф. Г. Исхаков : “Падежи, имеющиеся в тюркских языках, часто делят на “грамматические” и “пространственные”, отнеся четыре падежа к грамматическим, а остальные два падежа (местный и исходный) к

пространственным”-деген пикирди айткан [Ф. Г. Исхаков, 1956:124]. Ал эми өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасынын санын А. Г. Гуломов алтыга ажыратса, В. В. Решетов жана Ш. Шоабдурахмонов туруктуу эместигин баса белгилешкен (1978:132). Мындай өзгөчөлүктү өзбек калкынын территориялык жана этникалык жактан кийинчерээк калыптангандыгы менен байланыштырууга болот. Жыйынтыктап айтканда, кийинки эки жөндөмө кыргыз жана өзбек тилдеринин генетикалык биримдигинин ар түрдүү ареалдарда калыптануусун манифестациялоо менен бирге алтай доорунан бери сакталган типологиялык эволюциянын натыйжасы болуп саналат.

Негизинен биздин доордун V-VII кылымдарынын чегинде Улуу түрк каганатында мамлекеттик деңгээлде колдонууга ээ болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтери катарында белгилүү болгон графикалык системанын жоголуусу жалпы түрк дүйнөсүнө өтө чоң жоготуу алып келген. Мына ошондуктан Батыш Европанын таасирине кабылган орусиянын тилчилери түрктөрдүн тилиндеги жөндөлүш каражаттарын жана категориясын тилдик түзүлүштүн деңгээлинде аныктоодо мүчүлүштүктөрдү да кетиришкен. Анткени типологиялык жактан флективдүү тил катарында аныкталган орус тилинин жөндөмөлөр системасынан агглютинативдүү мүнөздөгү кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөлүш каражаттары категория катарында кескин айырмаланат. Мындай лингвистикалык көрүнүш алгачкы советтик түркологдордун алдына татаал маселелердин түрмөгүн койгон. Ошондой эле ал тилдерде род категориясынын болбогондугу да алгачкы илимпоздордун кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөлүш системасынын морфологиялык көрсөткүчтөрүн сөз жасоонун башка аффикстери менен алмаштыруусуна же болбосо чаташтыруусуна алып келген. Ушундан улам пайда болгон айрым бир мүчүлүштүктөрдү биз жогоруда белгилеп өттүк. Аталган маселелердин негизгилеринен болуп «бир мейкиндикте жанаша колдонулган объектилерди» салыштыруу максатында колдонулуучу -дай мүчөсү жана жандоочтордун да жөндөмө системасына киргизилиши болуп саналат.

Ўзбек тилиндеги сыпаттама грамматикалардын көпчүлүгүндө жөндөмө категориясынын синтаксистик функциясы биринчи орунга коюлуп, жалпы эле жөндөлүш системасынын катары «**келишик категориясы**» деген лингвистикалык терминге багындырылган. Ал эми ошол эле учурда кыргыз тилиндеги сыпаттама грамматикаларда жана окуу китептеринде жөндөмө категориясынын лингвистикалык система катарында аныкталышында кыргыз тилиндеги жөндөлүш системасынын морфологиялык көрсөткүчтөрү уланган лексеманын жаңы формасын жаратуучулук касиетине жана семантикалык тарабына көп басым жасалгандыгы байкалат. Мына ошондуктан да айрым алынган «сөздү башка лексикалык бирдиктер менен бир калыпка салуу, ылайыкташтыруу жана жөндөө» максатында колдонулат деген чечимдин актуалдуу болгондугун байкайбыз. Кыргыз тилиндеги аталган тилдик категориянын мындай аныкталышы негизинен «субъектинин кыймыл аракети менен байланышта» каралган. Жөндөмө категориясынын кыргыз тилинин жалпы эле типологиялык өзгөчөлүгү катарында кабыл алынышына жана лингвистикалык термин катарында «жөндөмө категориясынын» илимий коомчулукта пайда болушуна кыргыздын тунгуч тилчиси К. Тыныстановдун салымы зор экенин билебиз.

Ал эми өзбек тилинде да болжолдуу түрдө «атты же болбосо атоочтун башка бир атка (айрым учурда башка сөз түркүмүндөгү сөзгө) болгон катышын же көз карандылыгын аныктай турган» формалардын жыйымы жөндөмө категориясы деп аталарын илимий грамматикада негиздеген окумуштуу А. Г. Гуломов болгон [А. Г. Гуломов, 1941:5-85]. Окумуштуу биринчи жолу өзбек тилиндеги жөндөмө категориясын «келишик категориясы» катарында көрсөтүп, анын жөндөлүш системасын, морфологиялык көрсөткүчтөрүн, жөндөмө мүчөлөрүн сандык жана сапаттык жактан аныктаган. Анын жөндөмөлөр боюнча жазган эмгеги кимийинки грамматикаларда бүгүнкү күнгө чейин актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Географиялык жактан тыгыз социалдык-экономикалык байланышта өнүккөн

өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын мындай мүнөздө илимий аныкталышын табигый көрүнүш деп атоого болот.

Кыргыз тили түрк тилдеринин жалпы тутумундагы негизги мыйзам ченемдерди кылымдар бою сактап келген жана өнүктүргөн эски тилдердин катарында болуу менен бирге, структуралык жактан да бир канча өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Мындай тарыхый жактан болгон өзгөрүүлөр аталган тилдин түркологияда негизги орунду ээлешине себеп болгон десек жаңылышпайбыз. Себеби түркологияда Орхон-Енисей жазма эстеликтери катары белгилүү болгон байыркы түрктөрдүн тили байыркы кыргыз тилине негизделгендигин К. Страленберг, В. В. Радлов, В. Томсен, С. Жирмунский, С. Е. Малов, А. Н. Кононов, К. Тыныстанов жана Б. М. Юнусалив сыяктуу окумуштуулар тактап кетишкен. Ошол себептүү азыркы өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасындагы тыбыштык жактан болгон өзгөрүүлөрдүн негизги этимологиялык булагы катарында кыргыз тилиндеги жөндөмө формалары каралуусу зарыл.

2.3. Экинчи бап боюнча кыскача жыйынтык

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жактан, негизинен, дал келүүсү аталган тилдердин жалпы эле Борбордук жана Орто Азиянын чөлкөмүндө түпкүлүктүү жана тарыхый жактан өнөктөш болгон байыркы элдерден экендигинен кабар берет;
- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр категориясынын мыйзам катарында калыптануусу алтай тилдик уясынан башталат;
- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр жалпы түрк тилдеринин анын ичинде Борбордук жана Орто Азиянын чөлкөмүндө негизги тилдик жана тарыхый этностордон болуп саналышкан кыргыз, өзбек тилдеринин тарыхый эволюциясын чагылдырган лингвистикалык мыйзам катарында каралат;

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын илимий жактан изилдениши Орусиядагы жалпы тил таануунун жана түркологиянын өнүгүшү менен тарыхый жактан тыгыз байланыштуу;
- Жалпы түрк тилдеринин бүлөөсүндөгү негизги жана байыркы тилдердин катарына кирген кыргыз жана өзбек тилдеринин негизги структуралык системасы болуп саналган жөндөмөлөр категориясынын тарыхый жактан каралышы аталган элдердин эл катары менталдык жактан калыптануусу менен тыгыз байланышкан.

III БАП. ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ СЕМАНТИКАСЫ

Ар бир тилдик түзүлүштө, ошондой эле бир генетикалык алкакта өнүгүүгө ээ болгон кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын аталган тилдердин грамматикалык түзүлүшүн негиздөөчү морфологиялык булак катарында кабыл алууга болот. Ошол эле мезгилде жөндөмөлөр системасы категория катарында кылымдар бою калыптанган тилдик мыйзам ченемдүүлүк.

Жалпы түрк тилдериндегидей эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасы тарыхый жактан эриш-аркак өнүксө деле кылымдардын өтүүсү менен бир канча типологиялык өзгөрүүлөргө учураган. Биз жогоруда айтып өткөндөй эле кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясы, анын тарыхый жактан калыптануусу белгилүү түркологдор С. Е. Малов, Н. К. Кононов, К. Тыныстанов жана И. А. Батманов, Х. Карасаевдер тарабынан алгачкылардан болуп изилденген. Ал эми өзбек тилиндеги жөндөмөлөр жана алардын структуралык өзгөчөлүктөрү окумуштуулар А. Гуламов, Ш. Шоабдурахмонов, Н. К. Кононовдор тарабынан илимий иликтөөгө алынып алардын ичинен «Грамматика узбекского языка» деп аталган эмгек азыркы күнгө чейин өз актуалдуулугун жоготпой келсе, И. А. Батманов, Х. Карасаевдердин эмгектери да кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасына

жасалган тархый-лингвисткалык багыттагы алгачкы фундаменталдуу изилдөөлөрдөн болуп саналат.

Жогору жакта баса белгилегендей эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги грамматикалык категориялар жана алардын морфологиялык көрсөткүчтөрү байыркы түрк, андан эскирээк тилдик абал катарында белгилүү болгон алтай доорунан берки түрк тилдеринин системасынын кыртышында өнүккөн. Бирок аталган тилдердин тарыхый мыйзам ченемдүү эволюциясы алар дуушар болгон тилдик ареалдардын таасиринде олуттуу өзгөрүүлөргө учураган.

Ал эми азыркы кыргыз адабий тилинде, ошону менен бир катарда өзбек адабий тилинде деле алты жөндөмө бар. Кыргыз тилинде категориянын аталышы «жөндөмө категориясы» лингвистикалык термини аркылуу кабыл алынса, өзбек тилинде «келишик категориясы» деген лингвистикалык аталышка ээ болот. Алардын парадигматикалык катары дал келсе деле аталыштарында бир кыйла айырмачылыктар бар. Төмөндө кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын вертикалдык катарын салыштырабыз.

Кыргыз тилинде:

Өзбек тилинде:

1. Атооч жөндөмөсү	=	1. Бош келишик
2. Илик жөндөмөсү	=	2. Караткич келишиги
3. Табыш жөндөмөсү	=	3. Тушум келишиги
4. Барыш жөндөмөсү	=	4. Жуналиш келишиги
5. Жатыш жөндөмөсү	=	5. Урин-пайт келишиги
6. Чыгыш жөндөмөсү	=	6. Чикиш келишиги

Өйдөдөгү схемалык салыштыруудан айкын болгондой эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясын камсыз кылуучу формалардын

аталышындагы, вертикалык катарындагы параллелдикти байкоо кыйын эмес жана алардын термин катарында аталыштарына негиз болуучу лексемалардын семантикасында да жылышуулардын жоктугуна күбө боло алабыз.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын окумуштуулар негизинен функционалдык планда эки айырмалуу топко бөлүштүрүшөт:

Мындан сырткары кыргыз жана өзбек окумуштуулары жөндөмөлөрдү берген маанилерине жараша **грамматикалык жана мейкиндик жөндөмөлөр** деп бөлүштүрүшкөн. Биз да иликтөөбүздү ушул өңүттө жүргүзүүнү туура деп чечтик.

3.1. Грамматикалык жөндөмөлөр (атооч, илик, табыш)

Бул жөндөмөлөр сүйлөмдүн грамматикалык жактан туура курулушуна, сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бири менен туура айкалышып бирдиктүү маанилик тутумга биригишине таасир этет. Анткени грамматикалык жөндөмөлөр ар кандай грамматикалык маанилерди билдирет. Алсак, атооч жөндөмөсү заттарды жөн гана атайт, илик жөндөмөсү заттардын таандык болуп айтылышын шарттаса, табыш жөндөмөсү болсо, заттарды объект кылып көрсөтөт (Абдувалиев И. 2008,62). Демек грамматикалык жөндөмөлөр сүйлөм ичинде сөздөргө жалганып, жалганган сөзүнүн кайсы бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышын шарттоо менен сүйлөмдүн маанилик бүтүндүгүн камсыздап турат.

3.1.1. Кыргыз жана өзбек тилиндеги атооч жөндөмөсү (бош келишик)

Атооч жөндөмөсүнүн негизин көпчүлүк учурда, тилдин синхрондук абалында мааниге боло алган лексемалар түзөт. Ошондуктан да атооч жөндөмөсүнүн грамматикалык формасы жөндөмө категориясынын негизин түзүп, байыркы типологиялык белгини алып жүргөндүгү менен баалуу жана тилдик горизонталда, б.а., синтаксистик конструкциялардын курамында аныкталат. Себеби түрк тилдеринин структуралык белгиси катарында атооч жөндөмөсүнүн формасы флективдүү тилдерден кескин айырмаланат. Атооч жөндөмөсүнүн формасы кошумча морфологиялык каражатсыз эле лексеманын деңгээлинде синтаксистик конструкциялардын борбору болуу менен грамматикалык жактан көз карандысыздыгын сактайт.

Кыргыз адабий тилинде болсо атооч жөндөмөсү жалпы эле жөндөмө категориясын грамматикалык жактан мүнөздөөчү жөндөмөлөр системасынын негизи, б.а., башка формалардын жасалышына негиз болгон семантикалык борбор катарында кызмат кылат. Мына ушундай грамматикалык функциясына жана семантикалык өзгөчөлүгүнө жараша

кыргыз тилинде аталган жөндөмөнүн номинативдик милдетине басым жасалып, атооч жөндөмөсү деген термин менен аталып калган.

Кыргыз тилинде атооч жөндөмөсү грамматикалык формасы жана мааниси жагынан жалпы эле жөндөмө категориясынын системасына тикедентике өзүнүн негизги семантикалык структурасын баштапкы абалда сактоо менен башка жөндөмөлөрдүн формасына салыштырмалуу абалда каралат. Ошол эле мезгилде атооч жөндөмөсүнүн ички формасын ачып көрсөтүүчү суроо менен да айырмаланат. Кыргыз тилиндеги негизги жөндөмө болуп саналган атооч жөндөмөсү **ким?**, **эмне?** деген сурама ат атоочтор менен аныкталат жана семантикалык жактан мүнөздөлөт.

Ал эми өзбек тилинде атооч жөндөмөсү – **бош келишик** деп аталып, **ким?** (ким?) **эмне?** (нима?) деген суроолорго жооп берет да, семантикалык жактан кыргыз тилине окшош. Мисалы: **жаш-жош, бороон-бурон, ата-ата, эне-она** [Ш. Шоабдурахманов, 1962:142]. Жогоруда көрүнүп тургандай эки тилде тең атооч жөндөмөсү ички формасы жактан окшош .

Атооч жөндөмөсүнүн өзүнүн морфологиялык көрсөткүчү фонемалар аркылуу чагылдырылбаганы менен вертикалдык парадигмада башка жөндөмөлөргө салыштырмалуу мааниге ээ боло тургандыгы белгилүү. Төмөндө тилчилердин кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнө берген аныктамаларын салыштырабыз.

И. А. Батманов 1938-жылы Казань шаарынан жарык көргөн эмгегинде кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүн лингвистикалык жактан мындайча мүнөздөйт: «В числе безаффиксальных падежей мы можем назвать один падеж, **именуемый именительным**, но поскольку этот падеж по функции гораздо шире именительного, мы находим более целосообразным, называть его **основным**. Падеж этот выражается именной основой и отвечает на вопросы **«kim? – кто?»**, **“emne? – что?”** **“kimdi?, ymneni? – кого?, что?”**, **“kimdin? emnenin? – кого?, чего?”** [И. А. Батманов, 1938:13]. Бул эмгекте

илимпоз биринчи кезекте кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн морфологиялык жактан манифестацияланышына көңүл бургандыгы байкалып турат. Ошол эле убакта кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн ички формасына б.а., семантикасына жеткиликтүү түшүнө бербегендиктенби, айтор, илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн формаларын атооч жөндөмөсүн уюштуруучу мүчө катары көрсөткөн.

Окумуштуу Х. Карасаев өзүнө чейинки илимий адабияттарда атооч жөндөмөсүнүн аталышы тууралуу да ар кандай көз караштар бар экенине токтолуп, алардын пикирлерине кошула албастыгын бир канча мисалдар менен белгилеп келип: “Термин **“неопределённый падеж”** оказывается, следовательно также неудачным. Наконец, употребляемый в некоторых случаях термин **“неоформленный падеж”** (обычно: неоформленный родительный, неоформленный винительный) характеризует лишь частные случаи употребления косвенных падежей, не охватывая, следовательно, всех синтаксических функций именной основы. В практических курсах киргизского языка рассматриваемый падеж называется **“атооч-назывательный или именительный падеж”**. К этому термину примышляется субъектная функция, т.е. один из частных случаев употребления именной основы в позиции подлежащего, а потому целесообразнее заменить его термином **“негизги жөндөмө”**-деп аныктама берген [Х. Карасаев, 1944:14] Ушул илимий эмгегинде окумуштуу кыргыз тилиндеги эле эмес жалпы түрк тилдериндеги атооч жөндөмөсүнүн семантикасы тууралуу баш аламан пикирлерге чекит коюп, атооч жөндөмөсүнүн семантикасынын негизгилигине басым жасаган.

Ал эми К. Дыйканов кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнө мындайча токтолот: “В киргизском языке в данное время имеется шесть падежей, как и в языке памятников орхоно-енисейской письменности. Они следующие: **именительный (атооч)**. Не имеет аффиксов. Отвечает на вопросы: ким? – кто?, эмне? – что?” [К. Дыйканов, 1955:45]. Айта кете турган негизги жагдай

К. Дыйканов бул эмгегинде кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын жалпы түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан өнүгүүсүнүн негизги факторлорунун бири катарында караган. Ошондой эле окумуштуу өзүнүн кыргыз тилиндеги жөндөлүш системасына болгон көз карашы боюнча И. А. Батмановдон кескин айырмаланып, кыргыз тилинин башкы (атооч) жөндөмөсүнүн нөлдүк формасына басым жасап, атооч жөндөмөсүнүн семантикасы башка жөндөмөлөрдү айырмалоочу, аныктоочу касиетке ээ экендигин белгилеген.

Азыркы кыргыз тилиндеги зат атоочтун грамматикалык формасын лингвистикалык жактан ачып берүүчү негизги категориялардын бири болуп саналган жөндөмөлөр системасындагы негизги атооч жөндөмөсү башка морфологиялык көрсөткүчкө ээ болушкан жөндөмөлөргө салыштырылып, парадигмада грамматикалык форманы так аныктай алгандыгы менен маанилүү.

Атооч жөндөмөсүнүн мындай тилдик табияты С. Давлетов тарабынан так аныкталган: “Атооч жөндөмө заттардын (көрүнүштөрдүн) аталышын билгизет. Зат атоочтор, заттык маанинин туюндурууга жарамдуу болгон башка сөздөр (мисалы, жалпыланган заттык маанидеги ат атоочтор, жамдама сан атоочтор) сөздүктө дал ушул атооч жөндөмөсүндө берилет. Ошондуктан бул жөндөмөнү *негизги, же баштапкы жөндөмө* деп да айтышат: бала, илим, чарба, башчы, желек ж. б. Атооч жөндөмөнүн өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Ушул өзгөчөлүгү аркылуу ал ноль формасындагы жөндөмө катары мүнөздөлүп, материалдык жактан туюндурулган (өздөрүнө тиешелүү мүчөлөрү бар) жөндөмөлөрдөн айырмаланып турат. Башка жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү уланбаган, жөндөлүүгө мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдүн баары атооч жөндөмөдөгү сөз катары эсептелет” [С. Давлетов, 1980:135]. Бул жерде окумуштуунун аныктап жаткан илимий жобосун тана албайбыз. Бирок атооч жөндөмөсү категория катарында зат атоочтун номинативдик формада турган

абалынан айырмалана тургандыгын белгилеп кетсе максатка ылайыктуу болмок.

Өзбек тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн тилдик табиятын С. Усмонов минтип аныктайт: “Бошка келишиклар бир сузни бошка сўзга тобелаш учун хизмат килса, бош келишик, аксинча, бошка сўзни бош келишикдаги отга тобелайди. Масалан, кесим вазифасидаги суз эгага – бош келишикдаги сўзга тобе бўлади. Шунинг учун бош келишик тўгри келишик (прямой падеж) дейилади” [С. Усмонов, 1978:88]. Бул жөндөмө тууралуу ушундай эле маанидеги пикирди дагы бир өзбек окумуштуусу Ш. Шоабдурахманов да айтат: “Бу келишик ўзбек шеваларида хам адабий тилдаги каби да бирор келишик формасини олмаган бўлади: ьш, ьшь, ьшльр каби [Ш. Шоабдурахманов, 1962: 144].

Окумуштуу И. Абдувалиев: “Атооч жөндөмөсү заттарды атап гана көрсөтөт. Ал бардык заттарды таандык эмес түрүндө да, тигил же бул жакка, же затка таандык түрүндө да атай берет. Бардык зат атооч сөздөрдүн баштапкы формасы алардын атооч жөндөмөсүндө турган турпаты менен көрсөтүлөт”-дейт да атооч жөндөмөсүнүн кыргыз тилиндеги бир нече грамматикалык маанилерин көрсөтөт. Биринчи кезекте анын заттарды таандык эмес абалда атоо мааниси бар экендигин белгилесе (ата, Сабира, Бишкек) андан соң бул жөндөмөдөгү сөз заттарды биринчи жакка таандык кылып атоо маанисин да билдирерин (атам, Сабираңыз, Бишкегибиз) жогорудагыдай мисалдар менен белгилейт. Мындан сырткары заттарды экинчи жакка таандык кылып сылык атоо мааниси (атаңыз, Сабираңыз, Бишкегиңиз) жана заттарды экинчи жакка таандык кылып одоно атоо мааниси (атаң, Сабираң, Бишкегиң), ошондой эле заттарды үчүнчү жакка таандык кылып атоо мааниси: (атасы, Сабирасы, Бишкеги), башка заттардын аталган заттарга таандык экендигин билдирип атоо мааниси (атамдыкы, Сабираныкы) бар экендигин белгилейт [И. Абдувалиев, 2008:62-63]. Окумуштуунун жогорудагы пикирине таянуу менен атооч жөндөмөсүндөгү

сөз унгу түрүндөгү жөн эле сөз эмес жөндөмөлөр системасынын негизи б.а., башка формалардын жасалышына негиз болгон семантикалык борбор экендигине, ошондой эле заттарды таандык да таандык эмес да формада да атарын көрдүк.

Х. Карасаев да атооч жөндөмөсүндөгү сөздүн сүйлөм ичиндеги аткарган кызматынын бир нече түрүн көрсөткөн: “Как уже указывалось, именные основы могут употребляться и в позиции сказуемого в составе именного предложения. Напр., ал окуучу – он ученик” [Х. Карасаев, 1944:18]. Мындан сырткары бул жөндөмөдөгү сөз сүйлөмдүн айкындоочу мүчөлөрүнүн милдеттерин да аткарынын белгилеп, кыйыр жөндөмөлөрдүн мүчөсүз формасы да ушул жөндөмөдө болорун белгилеген:

1. Вместо дательного-направительного падежа: Базар (вместо базарга) бар, багыңды сына. Иди на базар, испытай свое счастье.
2. Вместе внимательного падежа: Алтын (вм. алтынды) көрсө, периште жолдон чыгат. ж.б. [Х. Карасаев, 1944:15]

Ал эми өзбек тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн сүйлөм ичинде аткарган синтаксистик кызматын окумуштуу С. Усмонов төмөнкүчө белгидейт: “Атооч жөндөмөсү (бош келишик) заттын кепте ээлик милдет аткарганын аныктоочу жөндөмө. Анын көрсөткүчү- аффикиси жок, ким?, эмне? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Жумушчулар** иштерин акырына чейин жеткизишти. Ошондой эле атооч жөндөмөсүндөгү сөз синтаксистик жактан бир топ сүйлөм мүчөлөрүнүн милдеттерин аткарынын да белгилеген:

1. Каратма сөз болуп келет: Тилимни **Ұчитма**, **Умар**.-Тилимди кычыштырба, **Умар**!
2. Атама сүйлөм болот: **Бўрон!** Тездан гуркирар **бўрон**. -**Бороон**, тез-тезден күркүрөр бороон!

3. Баяндоочтук милдет аткарат: Дин эксплуатация – кўроли. Дин эксплуатация – куралы.

4. Ээлик милдет аткарбаган заттан мурда келгенде кандай? деген суроого жооп берип, сын атоочтук милдетти да аткарат: Калта батис куйлак Дилбарга ярашаркан.- Кыска батис көйнөк Дилбарга жарашат экен.

Өзбек тилиндеги атооч жөндөмөсүндө турган сөздөрдүн семантикасы да кеңири жана өзүнөн кийинки жөндөмөлөргө негиз болуп берерин байкадык.

Кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүн окумуштуу Т.Садыков болсо төмөнкүдөй мүнөздөйт: “Атооч жөндөмөдөгү сөздөр дайыма ким?, эмне? деген суроолорго жооп берет да төмөнкүдөй түзүлүштө кездешет» деп бир нече түзүлүшүн мисалдар менен көрсөтөт:

Уңгу түрүндө – уй, терек, кол, асман, шамал, акыл, мөндүр, ж.б.

Туунду сөз түрүндө – койчу, кызматчы, сайма сызгыч ж.б

Татаал сөз түрүндө –таш бака,туш кийиз, курт-кумурска ж.б

Таандык формада –иним, китебиң, атасы ж.б.

Көптүк формада – окуучулар, жумушчулар, жылкылар ж.б.”-дейт [АКАТ, 2009:290].

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай Т. Садыков атооч жөндөмөдөгү сөздөрдүн ар кандай түзүлүштө кездешерине басым жасап, бул жөндөмөнүн башка окумуштуулар тарабынан белгиленбеген формасын (татаал сөз формасында жана көптүк формада) көрсөткөн.

Мындан сырткары атооч жөндөмөсүндөгү сөз башка жөндөмөлөргө семантикалык борбор болуп эле тим болбостон сүйлөм ичинде синтаксистик жактан да ар кандай сүйлөм мүчөлөрүнүн да милдетин аткараарын белгилешкен. Алсак, көпчүлүк учурда ээлик милдет аткараарын Токтогул

далайга чейин козголбой турду.(А.Т.). Ошондой эле баяндоочтук милдет да аткарарын Бул-**Мурат жетим**.(К.Б.) жана каратма сөз катары колдонулуп мындай учурда сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен синтаксистик байланышта болбой сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албай каларын Ой, **башкарма**, токтот. (Т.С.), айрым учурда атама сүйлөм катары да келерин: **Түн**. Айлана караңгы. Көрсөтүшкөн. [АКАТ,2009:290]

Ошондой эле атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр кызматчы сөздөрдүн ичинен үчүн, сайын деген жандоочтор менен да айкашып келип, сүйлөм ичинде бышыктоочтун милдетин аткарса, тууралуу, жөнүндө, менен жандоочтору менен жанаша келип толуктоочтун да милдетин да аткарат Мисалы, Адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу. (Ч.А.) Айылдагы дыйкандарды күйүүчү май менен камсыз кылган азаматтарга алкыш. (“Кыргыз туусу”).

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги **атооч жөндөмөсү (бош келишиги)** боюнча жыйынтыктар.

Эки тилдеги атооч жөндөмөсүнүн окумуштуулар тарабынан лингвистикалык мүнөздөлүшүнөн улам алардын ортосунда айырмачылыктарга караганда жалпылыктар көбүрөөк экендиги көрүндү.

Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да **атооч** жөндөмөсү негизги жөндөмө катары башка жөндөмөлөр үчүн негиз болуп берет. Эки тилде тең атооч жөндөмөсү нөлдүк көрсөткүчкө ээ болуп, семантикалык табияты боюнча сүйлөмдүн субъектисин туюнтуп, көбүнчө ээлик, айрым учурда баяндоочтук милдетти аткарып, семантикалык жактан бирдей мүмкүнчүлүккө ээ:

Кыргыз тилинде: **Күз** келди.

Өзбек тилинде: **Пахта**-техника үсимлиги

Эки тилдеги башка кыйыр жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн мүчөлөрү сакталбай айтылган формалары да ушул жөндөмөдө болуп, ошондой

формадагы жөндөмөдөгү сөз сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн да милдетин аткарып каларынан улам салыштырылган тилдерде атооч жөндөмөсүнүн грамматика-семантикалык маанисинде жалпылык толук сакталарын белгилемекчибиз.

3.1.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги илик жөндөмө

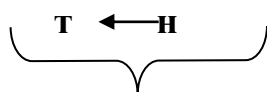
Тике жөндөмөдөн айырмаланып кыргыз тилиндеги **илик жөндөмөсү**, ал эми өзбек тилиндеги **караткич келишиги** деп аталуучу жөндөмө өзүнүн грамматикалык жактан калыптануу формасы жана синтаксистик милдети боюнча деле бир кыйла татаал морфологиялык көрсөткүч болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги **илик жөндөмөсү** өзбек тилинде **караткич келишиги** термини менен аталып, тилдин вертикалдык парадигмасында бири-бирине дал келет. Бирок кылымдар бою тарыхый жактан өнүгүүнүн негизинде фонетикалык жактан жылышууларга учурагандыгы белгилүү.

Кыргыз тилинде

А. ж. эмгек, алма

И. ж. эмгектин, алманын

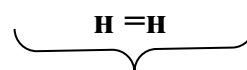

-нын

Өзбек тилинде

Б. к. мехнат, олма

К.к. мехнатнинг, олманинг

-нинг

Кыргыз тилинде илик жөндөмөсү заттардын кимдир бирөөгө таандык экенин билдирет. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү -нын, ал сөздөрдөгү үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата 16 вариантта өзгөрөт: -нын,-нин,-нун,-нүн,-дын,-дин,-дун,-дүн,-тын,-тин,-тун,-түн. Бул өзгөрүү түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилинде үндөшүү мыйзамы жакшы сакталгандыгынан кабар берет.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү Орхон-Энесай эстеликтеринде эки түрдүү берилген: үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдө –нын//-ниң, үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдө –ың//-иң мүчөлөрү келген: каганың, ташың [Н. А. Кононов,

1980:149]. Эстеликтердеги илик жөндөмөсүнүн –ың//-иң мүчөлөрү көбүнчө экинчи жактын таандык уландысы уланган сөздөрдө кездешет.

И. А. Батманов илик жөндөмөсүнүн функционалдык жагын биринчи планга койгон: «**Родительный**, который мы предпочитаем именовать *падежом принадлежности*; отвечает он на вопросы «kimdin? Emnenin? – Кого? Чего? Чей?» и образуется при помощи аффикса **-пъп**, который, в зависимости от состава последнего слога основы, может принимать вид -пъп-nin-nin-nun – если основа оканчивается на гласный, -дъп-din-din-dyn – если основа оканчивается на звонкий согласный, -тъп-tin-tin-tyn – и если основа оканчивается на глухой согласный (подробнее о формах падежей см. п. VII-XI «таблицы склонения»). Падеж принадлежности употребляется в предложении в качестве определения к последующему имени, которое сочетается с притяжательным аффиксом; напр.,

Balanъn beti – **лицо ребенка** Имя в форме падежа принадлежности называется “определяющим”, а последующее имя “определяемым” [И. А. Батманов, 1938:16].

К. Тыныстанов илик жөндөмөсүндөгү сөз ээни, баяндооч болгон атоочту айкындагандыгы менен башка жөндөмөлөрдөн айырмаланып турарын, башка калган жөндөмөлөр (жатыш жөндөмөдөн башкалары) баяндооч этишти гана айкындарын белгилеген. [К. Тыныстанов, 1998:45]

Ал эми Х. Карасаев бул жөндөмөнү илик же таандык жөндөмө деп атаган да жөндөмөнүн аталышындагы “илик” термининин келип чыгышын К. К. Юдахиндин сөздүгүндөгү *ilik*-родственник, *ilir-cilik*-родня деген түшүндүрмөлөрүн карап олтуруп, аталыш орус тилинен калькаланып эле алынган болушу мүмкүн, анткени бул жөндөмө орус тилинде да родствоуугандык, ал эми грекче да *genike*-родовой дегенди түшүндүрөт деген ойду айткан.

Окумуштуу илик жөндөмөсүнүн дагы бир кызматы таандыкты билдирүү экенин белгилеген: “В некоторых тюркских языках отличают две

конструкции изафета а) турецкий изафет по схеме определяющее существительное+имя с притяжательным аффиксом: “атанын китеби – книга отца; б) персидский изафет: определяемое имя+аффикс “и +определяющее имя – китаби падар – книга отца”. Персидский изафет употребляется (наряду с турецким) в турецком, азербайджанском и частично в туркменском языках, благодаря стыкам этих языков с персидским. В киргизском литературном языке конструкция персидского изафета не употребляется” [Х. Карасаев, 1944:24].

Ошондой эле илик жөндөмөсүнүн негизги кызматы таандыкты билдирүү экенин, аныктагыч жана аныкталгычты түрк тилин изилдеген чыгыш окумуштууларынын эмгектеринде “түрк изафети” деп аташарын да баса белгилеп, түрк изафетинин эки түрү катары илик жөндөмөсүнүн сакталып (мектептин үйү – здание этой школы) жана сакталбай айтылышын (мектеп үйү – школьное здание) да мисалдар менен көрсөткөн.

Өзбек тилинде да илик (Қаратқич) жөндөмөсү заттын, предметтин кимдир бирөөгө тиешелүүлүгүн көрсөтүүчү жөндөмө. Окумуштуу С.Усмонов: “Бирор предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган претметга карашли эканини, хослигини ифодалайди” мисалы, Туйгуннин дафтари (Туйгундун дептери) командирнинг буйруги (командирдин буйругу). Жогорудагы пикирге таянсак бул жөндөмөдө турган предмет экинчи предметке тиешелүү экенин аныктайт. Илик жөндөмөсү (Қаратқич келишиги) өзбек адабий тилинде –нын аффикси менен уюшулат [С.Усмонов, 1978:90]

Ал эми окумуштуулар кыргыз тилинде илик жөндөмөсүндө турган сөз да башка жөндөмөлөрдөгү сөздөр сыяктуу эле сүйлөм ичинде төмөндөгүдөй грамматикалык маанилерди билдирерин белгилешкен:

1. Аныктала турган заттын кимге таандык болуп тургандыгын көрсөтөт: Ал менин «күндөшүм» -унчукпас кара катын экен. (Ч.А.)

2. Заттын тегин, кайдан келип чыкканын, эмнеден жасалганын билдирет: Субанкулдун тукумун куруткан согушка наалат. (Ч.А)
3. Кандайдыр бир заттын мезгилге, мейкиндикке карата белгисин билдирет: Керегенин түбүндө отурган жеримден жылбай башымды салаңдатып, шалдырап отурдум. (Ч.А.)
4. Заттын, бүтүндүн бөлүгүн билдирет: Жамийла менен кошо анын күч кайраты кеткендей апам эншериле түштү. (Ч.А.)
5. «Өз» деген аныктама ат атооч менен айкашып, окшош деген маанини билдирет: Жайнагым, Субанкулумдун эле өзү. (Ч.А.) [АКАТ, 2008:145]

Бул жөндөмө мүчөсү көпчүлүк учурда сакталып айтылганы менен айрым учурларда сакталбай эле колдонулат. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталып айтылганда таандык кылуу маанилери ачык, даана, так, анык туюндурулат: Алыкулдун ыры, акындын китеби ж.б.

Өзбек тилинде да илик жөндөмөсүнүн эки түрдүү болору белгилеген: 1) белгилүү илик жөндөмөсү (белгили қаратқич келишиги), 2) белгисиз илик жөндөмөсү (белгисиз қаратқич келишиги). Эгерде –нын мүчөсү түшүп калбай, реалдуу таандыкты билдирсе белгилүү илик жөндөмөсү (Қаратқич келишиги) деп аталат. Мисалы: кишлокнинг боги (кыштактын багы) мында кыштакка тиешелүү бак жөнүндө кеп болду. Ал эми илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылса белгисиз илик жөндөмөсү (қаратқич келишиги) деп аталат. Мисалы: кишлок боги [С.Усмонов, 1978:90]

Белгисиз илик жөндөмөсүндөгү (қаратқич келишиги) зат өзүнөн кийинки зат менен грамматикалык жана маанилик жагынан өтө тыгыз байланышта болот. Ошол себептүү илик жөндөмөсүнүн (қаратқич келишигинин) белгилүү же белгисиз болушу лексикалык жана грамматикалык маанилерине байланыштуу болот. Алсак, лексикалык

маанидеги сөздөр белгилүү илик жөндөмөсүндө (қаратқич келишигинде) болушат:

1. Энчилүү заттар: Туйгуннинг пальтоси
2. Бүтүндүн бөлүгүн билдирген заттар: уйнинг деразаси
3. Ээлик милдет аткарган зат менен генетикалык байланыштагы затты билдирүү үчүн: тоганинг жияни

Ал эми грамматикалык маанидеги сөздөр белгисиз илик жөндөмөсүндө (қаратқич келишигинде) болушат: туш вақти. [С. Усмонов, 1978:91]

Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилинде кайсы учурларда орун аларын окумуштуу И. Абдувалиев: “Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылганда таандык кылуу маанилеринде аныктык белгилер туюндурулбай калат да, абстракттуулук маани пайда болот: *комуз күүсү, тоо жели, гезит кагазы*”-дейт да, бул жөндө мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылуусу көбүнчө ыр саптарында кездешерин белгилейт:

Күн нуру бизге төгүлдү

Күмүшүм аччы көңүлдү [И. Абдувалиев, 2008:66].

Жогорудагы мисалда көрүнүп тургандай “күн” деген сөздө илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп айтылгандыгына карабастан, таандык маани, илик жөндөмөсүнүн мааниси туюнтулуп турат. Ал эми илик жөндөмөсүндөгү сөз сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук милдет аткарат да аныктагыч болсо, аны менен айкалышкан сөз аныкталгыч болот.

Өзбек тилиндеги бул жөндөмөнүн табияты тууралуу окумуштуу Ш. Шоабдурахмонов илик (қаратқич) жөндөмөсү өзбек адабий тилинде **-нинг** мүчөсү менен уюшулуп, ал башка варианттарга ээ болгондугуна карабастан өзбек говорлорунда ж-чылдарда (сөз башында ж тыбышын активдүү колдонгондордо) жана й-чылдарда (сөз башында й тыбышын активдүү колдонгондордо) ар башка колдонуларын белгилейт. Ошондой эле бул

жөндөмө мүчөсү кээ бир ыр саптарында –н болуп да кыскарып кеткен учурлар да кезигерин төмөнкү мисал менен көрсөткөн:

Бу Ватан – советлар *халкин* тупроги,

Муқаддас, дахлсиз, буни билиб күй [Ш. Шоабдурахмонов, 1962: 145].

Й-чыл говорлордо илик (қаратқич) жөндөмөсү табыш (тушум) жөндөмөсүн уюштурган –ны,-ды,-ты аффикстери менен да жасалары иликтөөлөрдөн көрүндү. Мисалы: **уларды уч оглы** бар (алардын үч уулу бар). Ташкент говорунда да көпчүлүк учурда илик (қаратқич) жөндөмөсүнүн мүчөсү –нын үнсүздөр менен аяктаган негизге уланганда бир канча варианттарга ээ болсо, Карабулак, Хазорасп говорлорунда илик (қаратқич) жөндөмөсүнүн мүчөсү үндүүлөрдөн кийин жалганса -нынг,-нинг (қойлынынг, тепанинг) ал эми үнсүз негизгдерден кийин -ынг,-инг (атынг, дашынг) аффикстери менен да уюшулуп, таандык маанини туюндура берет .

Ал эми окумуштуу Т. Садыков: «Илик жөндөмөнүн мүчөсү азыркы түрк тилдеринин ичинен огуз тобундагы тилдерде (азербейжан, түркмөн, түрк тилдеринде) үндүүдөн кийин –нын,-нин (-нын) түрүндө, үнсүздөн кийин –ын,-ин, (-ин) түрүндө колдонулат» -дейт [АКАТ,2009:292].

Ж-чыл говорлордо (шеваларда) жоон үндүүлөр менен бүткөн негизге уланганда –**нынг** атанынг, ичке үндүүлөр менен аяктаган негизден кийин -**нинг** эненинг болуп, бул жөндөмө мүчөсүнүн кыргыз тилиндегидей эле варианттарга ээ болорун өзбек тилиндеги грамматикалык эмгектерден байкадык.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги илик (қаратқич) жөндөмөсүнүн мындай фонетикалык жактан варианттуулугун төмөндө таблица түрүндө көрсөтөбүз.

№4-таблица

Кыргыз тилинде	Өзбек тилинде
-----------------------	----------------------

<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин үндүү тыбышына карай өзгөрүүсү</i>	<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин үндүү тыбышына карай өзгөрүүсү</i>
(ичкилик говору боюнча)	(Ж -ловчи шеваларда)
Су ^ѡ + дун//суунун То ^ѡ + дун//тоонун Ту ^ѡ + дун//туунун	Сув + дын г//сувнинг Тав + дын г//тогнинг Туг + дын г//тугнинг (байрокнинг)

Кыргыз тилинин ичкилик говорундагы илик жөндөмөсүнүн фонетикалык жактан жабдылышы, биринчи кезекте, аталган говордо дале болсо созулма үндүүлөрдүн дифтонг катарында өкүм сүрүүсү менен да тыгыз байланышкан деп бүтүм чыгарууга болот. Анткени кыргыз тилинин түндүк диалектисине салыштырмалуу түштүк тилдик сферасында, анын ичинде ичкилик говорунда азыркы күнгө чейин созулма үндүүлөрдүн дифтонг түрүндө сакталышы жана жогоруда таблицанда берилгендей өзбек тилинин ж-үнсүзүн сөз башында активдүү пайдаланган говорлорунда (шеваларда) илик (караткич) жөндөмөсүнүн аффиксиндеги баштапкы **н** уяң үнсүзүнүн **д** тыбышына орун бошотуусу кылымдар бою бир тилдик ареалдын чегинде жанаша өнүгүүгө ээ болгон тилдер, б.а., кыргыз жана өзбек тилдеринин өнүгүүсүнүн тарыхый этабы боюнча лингвистикалык факты боло алат.

Төмөндө кыргыз тилиндеги жана өзбек тилинин айрым говорлорундагы илик жөндөмөсүнүн фонетикалык айырмачылыктарын салыштырабыз.

№3-таблица

Кыргыз тилинде	Өзбек тилинде
-----------------------	----------------------

<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздеги үндүү тыбышка карай өзгөрүүсү</i>	<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздеги үндүү тыбышка карай өзгөрүүсү</i>
Финалдык үндүүлөрүнө карай:	Финалдык үндүүлөрүнө карай:
ата + нын эне + нин киши + нин бөрү + нүн шаты + нын ууру + нун	ота + нинг она + нинг Киши + нинг Бури + нинг Шоти + нинг Угри + нинг

Жогорудагы салыштыруулар көрсөткөндөй эле, кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн мүчөсү негиздеги акыркы муундун үндүү тыбышынан жана негиздин финалдык үнсүзүнөн көз карандылыгы күчтүү экендигин байкоого болот. Ошол эле учурдагы өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү болуп саналган **-нинг** аффикси көз карандысыздыгын сактоо менен грамматикалык маанисин өзгөртпөйт. Мындай жагдай өзбек тилине иран тилдүү элдердин таасири олуттуу экендигинен кабар берет. Ошондой эле башка түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилинин фонетикасында өзүнүн таасирин сактап келген сингармонизм мыйзамы өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасында өз активдүүлүгүн жогото тургандыгынын далили боло алат.

Албетте жогорудагы схемада келтирилгендей өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн фонетикалык жактан инерттүүлүгү, б.а. уланган лексеманын **акыркы тыбышынан көз карандысыздыгы** өзбек тилинин өзгөчө тилдик ареалда калыптануусунан эмес, **түрк тилдериндеги үнсүздөрдүн позициялык жактан туруктуулугунан кабар бере алат.**

Бирок өзбек тилиндеги илик жөндөмөсү боюнча өзгөрүүгө учураган, же болбосо илик жөндөмөсүнүн аффиксин кабыл алган лексемаларда үндөштүк мыйзамынын пассивдүү абалы иран тилинде сүйлөгөн элдердин өзбек тилине көрсөткөн адстраттык таасиринен эмес, тилдердин ортосунда болгон карым-катышынан кабар берет. Анткени бир ареалдык алкакта социалдык жактан болгон байланыш **тилдердин ортосундагы ажырымды гана пайда кылбастан, тилдердин, айрыкча ар түрдүү системада өнүккөн тилдердин ортосундагы** типологиялык **жактан болгон өзгөчөлүктү да чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.** Белгилүү түрколог В. В. Решетов өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүнүн салыштырмалуу туруктуулугун баса белгилейт: «Аффиксы одновариантны, т.е. их фонетический состав не зависит от основы слова» [В. В. Решетов, 1966:125]. Мында жалпы типологиялык өзгөчөлүк кыргыз тилинин жөндөмөлөр системасына салыштырмалуу гана түшүндүрүлөт. Бул жерде кыргыз тилинде сингармонизм мыйзамы күчүндө экендигин жана илик жөндөмөсү негиздин (сөздүн финалдык) акыркы тыбышына карай да вариантына ээ боло тургандыгын айтып кетүү абзел.

Ошондой эле 3-жактын **-ы** же **-сы** мүчөсү жалганган сөздөр илик жөндөмөсүндө бардык говорлордо өзгөрүүсүз жөндөлүп жалпылыкка ээ. Ал эми биринчи жак жекелик **-м** мүчөсүнөн кийин илик жөндөмөсүнүн мүчөсүндөгү д тыбышынын түшүп калышы тууралуу Б. М. Юнусалиев: “биринчи жак жекелик **-м** мүчөсүнөн кийин илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүнүн башкы д үнсүзү түшүп калып айтылган кыска варианты (колуму, баламы) бардык кыргыз говорлоруна тааныш экендиги байкалат” -дейт [Кырг.диалект.,2013:230-б].

Илик жөндөмөсү жалганган учурдагы н тыбышынын түшүп калуусу боюнча Х. Карасаев өз иликтөөсүндө: “...как в ряде других тюркских языков, парю, турецким, туркменском и др., в так называемом южном типе тюркского склонения выделяются две разновидности:

а) склонение имен на согласный (аффикс – ын),

б) склонение имен на гласный (аффикс – нын)

В киргизском языке, следовательно, основы на гласный и на согласный имеют аффикс одной структуры. Существует мнение (бул жерде В. А. Богородицкийдин “Введение в тюрко-татарское языкознание” деген эмгеги тууралуу сөз болууда) о том, что более древним типом является южный, а северный образовался по аналогии со склонением личных местоимений : *мен+ын=менин*. Это положение ещё нуждается, однако, в доказательствах на документированным материале” дейт [Х. Карасаев,1944:25]

Окумуштуунун бул диссертациясында деги эле ошол убактардагы кыргыз тилинин грамматикасы тууралуу илимий иликтөөлөрдө Орхон-Энесай эстеликтердеги материалдардын (жөндөмө мүчөлөрү, жөндөлүш тууралуу) дээрлик жок экендигин эске алсак, анда жогорудагыдай пикирдин болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Байыркы эстеликтердеги 2-жактын таандык мүчөсү жалганып турган сөзгө илик жөндөмөсү уланганда н үнсүзүнүн түшүп калышы (каганыңын) менен кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда жана ага жакын жашаган түштүк-чыгыш диалектисинин говорлорундагы 2-жактын жана 3-жактын таандык мүчөсүн алып турган сөздөрдүн жөндөлүштөрүндө жалпылыктын бар экендиги, ал дагы да иликтөөлөрдү талап кыларын көрдүк.

Мындан сырткары кыргыз тилинин түштүк диалектисинин говорлорунда илик жөндөмөсүнүн морфологиялык жактан көрсөткүчү болуп саналган **-нын** баштапкы формасынын түштүк-батыш тактап айтканда, ичкилик говорунда эринчил үндүү тыбыштар менен аяктаган негизге илик жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганганда аталган аффикстин баштапкы **н** уяң үнсүзү тандайчыл жарылма **д** тыбыш менен алмашканы байкалат. Ушундай эле өзгөчөлүк өзбек тилинин да говорлорунда (ж-чыл говорлордо) да кезигет.

Өзбек тилинин **ж-чыл** говорлорунда илик жөндөмөсү (караткич келишиги) да негиздеги үндүүгө жана негиздин акыркы үнсүз тыбышына карай өзбек адабий тилиндеги жөндөлүүсүнөн бир кыйла айырмалуу фонетикалык формаларга ээ болорун изилдөөдө байкадык. Бул өзгөчөлүктөр

кыргыздар менен жанаша жашаган аймактардагы говорлордо орун алгандыгы кыргыз тилинин таасиринде десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү - **нын** аффиксинин препозитивдик **н** уяң үнсүзү негиздин акыркы (финалдык) үнсүз тыбышына карай үнсүз тыбыштар боюнча варианттарына ээ болсо, өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү бологон **-нинг** формасы бир кыйла туруктуу.

Жогорудагы мисалдардан улам, кыргыз адабий тилинде да, өзбек адабий тилинде да илик жөндөмөсүнүн (караткич келишиги) мүчөсүнүн колдонулушунда өтө чоң айырмачылыктар жок болгону менен, өзбек тилинин говорлорундагы айырмачылыктар алардын географиялык абалына байланыштуу (кыргыздар менен чектеш жашаган говорлорундагы жөндөмө мүчөлөрүнүн бир нече варианттарда өзгөрүшү, жөндөлүш өзгөчөлүктөрү) экени көрүндү.

3.1.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги табыш жөндөмөсү (тушум келишиги)

Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсү кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтүп, кимди?, эмнени? деген суроолорго жооп берип, 16 вариантта өзгөрөт. Ал эми Орхон-Энесай эстеликтеринде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү үч түрдүүчө жолугат:

Зат атоочтордон кийин –ыг,-и,-г: йышыг (жышты), үгүзиг (үгүздү, сууну);

Ат атоочтон кийин –ны,-ни: бу+ны,а+ны;

Таандык мүчө уланган сөздөрдөн кийин –ын,-ин,-н йегиним+ин (жээнимди), атым+ын (атымды), алпы+н (алпын) [С.Сыдыков, К.Конкобаев, 2001:180].

Табыш жөндөмөсүнүн байыркы -ыг,-иг мүчөлөрү азыркы түрк тилдеринде сакталган эмес. Ал эми –ы,-и формалары азыркы огуз тобундагы

(түркмөн, азербайжан, гагауз, түрк) тилдерде колдонулса, -ны,-ни формасы кыпчак тобундагы (кыргыз, казак, каракалпак, татар, башкыр, өзбек, уйгур) тилдерде жана алтай, тува, хакас тилдеринде колдонулат.

Бул жөндөмө тууралуу Х. Карасаев: Илик же таандык жөндөмөдөн айырмаланып табыш жана башка жөндөмөлөр этиш менен башкарылган жөндөмөлөр болуп эсептелип, баяндоочту түз же кыйыр толуктап турат дейт да жөндөмөсүнүн мүчөсү таандык мүчөлүү сөздөргө уланган учурда акыркы үндүүсү түшүп каларын (аты+ы+ны=атын же бала+ныкы+ны= баланыкын) белгилейт [Х. Карасаев, 1944:28].

Өзбек адабий тилинде да табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) -ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Бирок башка жөндөмөлөр сыяктуу эле й-чыл жана ж-чыл говорлордо айырмачылыктарга ээ.

Табыш (тушум) жөндөмөсү тууралуу өзбек окумуштуусу С. Усмонов мындай дейт: “Шу келишикдаги отдан англашилган предмет иш-харакатни ўзига олганлигини ифодалайди. Бу келишикдаги от предмет маъносини англантиб кимни?, нимани? сўракларидан бирига жавоб бўлади: Лолани чакир (Лоланы чакыр)” [С.Усмонов, 1978:92]

Кыргыз тилинде да башка тилдердегидей эле, табыш жөндөмөдөгү сөздөр кээде мүчөлүү, кээде мүчөсүз айтыла берет. Окумуштуулар көбүнчө төмөнкү учурларда табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталарын белгилешет:

- 1) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз өзгөчө логикалык басым менен айтылса: Ишти бүтүрүп салдым. (К.Бек.)
- 2) Ошондой эле энчилүү аттар табыш жөндөмөдө турса: Токтолул Алымканды көрүүгө шашты. (Ж.Б.)
- 3) Ат атоочтор да табыш жөндөмөнүн мүчөсүн алган болсо: Эми мени эптеп кийиндиргиле. (К.Ж.)
- 4) Табыш жөндөмөдөгү сөз менен аны башкарган этиш катар келбей ортолорунда башка сөздөр келип, бири-биринен обочо турса да

алардын ортосундагы синтаксистик байланышты сактоо максатында: Жеңем нанды азыр алып келет. (К.Ж.)

- 5) Аягына таандык мүчө уланган зат атоочтор табыш жөндөмөсүндө турган болсо: Байдын малын аяба, суктун чайын аяба (макал).ж.б.

Өзбек адабий тилинде да бул жөндөмөдөгү сөздөрдүн мүчөсү айрым учурларда сакталып, кээде сакталбай да айтыла берет да белгилүү табыш жөндөмөсү (тушум келишиги), белгисиз табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) деп эки түрдүү колдонулат. Эгерде сүйлөмдө -ны мүчөсү толук сакталса, анда белгилүү табыш (тушум) жөндөмөсү деп аталат. Мисалы: Китобни ол (Китепти ал). Ал эми -ны мүчөсү түшүрүлүп колдонулса белгисиз тушум келишиги (табыш жөндөмөсү) деп аталат. Қызлар пахта тераетирлар (Кыздар пахта теришет) [С.Усмонов, 1978:92].

Ал эми кыргыз тилинде табыш жөндөмөнүн мүчөсү кээде сүйлөмдөрдө сакталбай деле калат. Анын кандай учурларда сакталбай калары тууралуу окумуштуулардын төмөнкүдөй пикирлери бар:

- 1) Сүйлөмдө табыш жөндөмөдө турган сөз өзүн башкарган этиштин жанынан орун алса: Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз (К.Б.).
- 2) Табыш жөндөмөдөгү сөз логикалык басым менен айтылбаса жана ал билдирген зат конкреттештирилбей, жалпы, үстүртөн колдонулса: Бүгүн биздин огордго да картошка тигебиз.
- 3) Кээде сүйлөм ичинде бир өңчөй тике толуктоочтор болсо, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү эң аяккы толуктоочко гана жалганып, калгандары мүчөсүз айтылат: Кийиз, шырдак, жууркандарын жайып койгон.
- 4) Ырларда муундун саны ашып кетпесин үчүн да табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылат: Ат ордуна жабыла автомобиль мингизди.(О.Б.) [АКАТ,2009:297].

Окмуштуулар кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сүйлөмдө сакталбай калган учурда анын милдетин атооч жөндөмөсү да аткарып каларын да белгилешет. “Когда речь идет о конкретном объекте, выделялись из числа прочих ему подобных, для выражения дополнения употребляется винительный падеж; в тех же случаях, когда речь идет об абстрактном объекте, не выделяемом из числа ему подобных,..когда речь идет о родовой категории предметов или неопределенной массе вещества, то употребляется основной падеж” [Х. Карасаев, 1944:29]. Жогорудагы пикирин илимпоз “мен бул китепти окудум” же “мен китеп окудум” деген мисалдардын негизинде биринчисинде кеп конкреттүү бир китеп жөнүндө болуп жатса, экинчисинде конкреттүү бир китепти эмес жалпы жонунан эле китеп окуганын билебиз деп түшүндүрөт.

Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сүйлөм ичинде дагы кайсы учурларда сакталбасы тууралуу төмөнкүдөй да пикирлер бар:

- 1) абстракттуулук маани басымдуулук кылып, табыш жөндөмөдөгү сөз этиш менен жанаша айтылганда: мал багуу, ыр жазгыла.
- 2) табыш жөндөмөнүн мүчөсү бир өңчөй мүчөлөрдүн эң акыркысынан башкаларында түшүрүлүп айтылат: тоо, токой, талааларды басып өттүк. (И. Абдувалиев, 2008, 72)

Бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ. Алсак, колуну, көзүнү ж.б.. Ушул айырмачылыктарды Б. М. Юнусалиев: “Табыш жөндөмөдө адабий тилдеги – **н** мүчөсүнүн ордуна ичкилик говорлорунда –**ны** (**-ну,-ни,-нү**) колдонулат, б.а, бул арадагы айырма үнсүз–**н** мүчөсүнөн кийин үндүү тыбыштын пайда болушунда. Мисалы, Жаман өзүнү билвейт, жакшыны көзүгө илвейт” деп түшүндүргөн [Б. М. Юнусалиев, 2013:231].

Өзбек тилинде бул жөндөмөнүн мүчөсү й-чыл жана ж-чыл говорлордо эки башка колдонулат. Ж-чыл говорлордо табыш (тушум) жөндөмө мүчөсүнүн колдонулушу төмөнкүчө:

Үндүүлөрдөн соң: жоон үндүүлөрдөн кийин –ны (атаны)

Ичке үндүүлөрдөн кийин-ни (энени) ошондой эле уңгудагы үндүүлөгө карай –ну, -нү болуп да өзгөрөт. Мисалы, Қозуну, түлкүнү.

Үнсүздөрдөн соң: каткалаң үнсүздөрдөн кийин –ты (атты), -ти (итти) жумшак үнсүздөрдөн кийин-ды (тавды),-ди (элди) ошондой эле уңгудагы үндүүлөргө карай –ту, -тү, -ду, -дү болуп өзгөрүүсү мүмкүн. [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:145].

Ал эми й-чыл говорлордо ж-чыл говорлордон айырмаланып табыш (тушум) жөндөмөсү –ны, -ды, -ты мүчөлөрү менен да уюшулары изилдөөлөрдө көрүндү. Мис., Андижан говорунда сен башъйнъ тартасан//ад.т.сен бошингни тортасан; Ташк. гов. балланъ чақър//ад.т.болаларни чақир ж.б.

Й-чыл говорлордун ичинен Ташкент говорунда (шевасида) табыш (тушум) жөндөмөсү уңгудагы же негиздеги үнсүздөргө карай бир канча ассимиляциялык формага ээ болот:

п (< б,ф)+-ни >п+-пъ - қаппъ, қътаппъ//ад.т. қопни, китобни

к (< г)+-ни >к+-къ – таккъ//ад.т. токни

з +-ни >з +-зъ – күззъ, туззъ//ад.т. күзни,тузни ж.б. [Ш.

Шоабдурахмонов, 1978:146]

Жогорудагыдай эле өзгөрүш Наманган говорунда да жолугат алсак, шу бьлан калль чақырды. Бул сүйлөмдө табыш жөндөмө мүчөсү н тыбышы түшүп колдонулду.

И. Абдувалиев табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөмдө ар кандай грамматикалык маанилерди билдирерин төмөнкүдөй мисалдардын негизинде белгилейт:

- 1) Сүйлөмдөгү кыймыл-аракет тике багытталган затты (объектини) билдирет: Төртүнчү күнү Бешмойнокту ашып, Апактын белине чыктык.
- 2) Төл жана бөтөн сөздө айтылганда табыш жөндөмөсү кээде кыймыл-аракетти аткарган тарапты (логикалык субъектини) да билдирет: Канчалык асыраган менен карышкырды кишиге кол салбайт деш кыйын. («Эркин-Тоо»)
- 3) Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин бүтүндүн бир бөлүгүнө багытталгандыгын билдирет. Бул учурда дайыма илик жөндөмөсү менен айкашып келет: Ээрдин кашын бекем кармап келатты. (Ж.Осмонкулов)
- 4) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз карай, көздөй деген жандоочтор менен кошо айтылып, багыт маанисин билдирет: Өрүктүдө жаттыңар. Өйүздү көздөй аттыңар. (Ж.Бөкөмбаев) [И.Абдувалиев, 2008:72]

Табыш жөндөмөсүндөгү сөз кээде кыймыл-аракеттин таасиринин натыйжасында пайда болгон объектини билдирсе, кээде кыймыл-аракеттин таасири астында касиетин өзгөрткөн же жок болуп кеткен да объектини билдирет. Куруучулар аскер кызматкерлеринин үйлөрүн курду. (“Кыргыз Туусу”) Кайран гана эргулум казан тамакты өзү түгөттү. (Элдик фольклор)

Табыш (тушум) жөндөмөсү өзбек поэзиясында –н мүчөсү менен да уюшулат. Бирок мында –н мүчөсү жалганган сөздөн мурда таандык мүчөсүн алган сөз болушу зарыл. Дал ушул учурда жөндөмө формасы кыргыз тилине окшош өзгөрүүгө учураган. Иккита чаноқнинг **пахтасин** олсанг, энг ози бир галтак чайрон йип бүлур. (Эки чанактын **пахтасын** алсаң, аз дегенде бир түрмөк жип болор.) [С. Усмонов, 1978:92].

Мындан сырткары да бул жөндөмөдө турган сөздөр өлчөм-мейкиндик маанисиндеги объектини, сан өлчөмдүк объектини, кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө жумшалганын, бир орундан экинчи орунга которулган затты туюндурат.

Жогорудагы пикирлерге таянсак табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган сөз кыймыл-аракет тике багытталган объектини көрсөтүп, бир нече грамматикалык маанилерди билдирип, сүйлөмдө түшүрүлүп да, сакталып да кездешет.

Эки тилдеги табыш жөндөмөсү (тушум келишиги) боюнча жыйынтыктар.

Кыргыз тилиндеги **табыш** жөндөмөсү кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган объектини көрсөтүп, сүйлөмдө тике толуктоочтук милдет аткарат. Бул жөндөмөнүн мүчөсү кыргыз адабий тилинде жана ичкилик говорунан башка говорлордо окшош жалганса, ичкилик говорунда –ны,-ну,-нү,-ни түрүндө колдонулат. Мисалы, Уккусу келет Малика, баласынын үнүнү (Барпы). “Бул айырма үнсүз -н мүчөсүнөн кийин үндүү тыбыштын пайда болушунда”- дейт окумуштуу Б. М. Юнусалиев [Б. М. Юнусалиев, 2013:231] .

Кыргыз тилинде да көпчүлүк түрк тилдери сыяктуу эле табыш жөндөмө мүчөсү төмөнкү учурларда түшүрүлүп айтылат;

- 1) Табыш жөндөмөдөгү сөз этиштен мурун келсе;
- 2) Белгисиз (абстракттуу) зат болсо;
- 3) Сүйлөмдө бир өңчөй тике толуктоочтор болсо стилдик ыкма катары мүчөсүз айтылат.

Ал эми табыш жөндөмөнүн (тушум келишиги) мүчөсү –ны өзбек адабий тилинде да кыргыз тилиндегидей кээде түшүрүлбөй, кээде түшүрүлүп айтылат. Эгерде жөндөмө мүчө сүйлөмдө сакталып айтылса, *белгилүү тушум келишиги* деп аталат. Мисалы, Биз **чойни** саат саққизда ичдик. Түшүрүлүп айтылса, *белгисиз тушум келишиги* деп аталат. Мисалы, Биз саат саққизда

чой ичдик. Бул жөндөмө мүчөсү өзбек говорлорунун айрымдарында кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнө окшош варианттарда да өзгөрөт. Ж-чыл говорлордо тушум келишигинин мүчөсү кыргыз тилиндеги табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүндөй варианттарга ээ болсо, ал эми өзбек адабий тилинде жана й-чыл говорлордо андай варианттарга ээ эмес. Икон, Карабулак говорлорунда үндүүлөрдөн кийин –ынг, -инг формасында да (атанынг, тепанинг) жалганат.

Кыргыз адабий тилинен айырмаланып говорлордо (ичкилик говорунда) 3-жактын таандык мүчөсүнөн кийин табыш жөндөмөнүн мүчөсү уланганда Орхон-Энесай эстеликтериндегидей эле баласыны, кызыны болуп өзгөрүүсүн окумуштуу Б. М. Юнусалиев тектеш огуз жана карлук тобундагы тилдердин таасири деп эсептейт (2013) да бул жөндөмө мүчөсүнүн эстеликтерде да дал ушундай жолукканы тууралуу маалымат берген эмес.

Бул жөндөмө мүчөсү өзбек тилинин й-чыл говорлорунда (көпчүлүк учурларда Ташкент говорунда) илик жөндөмөсүнүн ордуна колдонулушун байкадык мисалы, **қорасини кўрсатмай кетди**. Ушундай эле фонетикалык омонимия ичкиликтердин айрым өкүлдөрүнүн, Фергана жана Наманган областында жашаган кыргыздардын да говорлорунда кездешет. Мисалы: Илгери кызды көчүргөндө кызды башыны кучактап ырдачу эде (Фергана говору), Даракты бооруга конуп алып...(Наманган говору) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тилиндеги табыш жөндөмө менен өзбек тилиндеги тушум келишигинин диалект, говорлордогу өзгөчөлүктөрүн эске албаганда адабий тилдеги туюнткан семантикасы дээрлик окшош. Сүйлөмдө аткарган кызматы да бирдей. Кыймыл аракет багытталган объектинин түрдүү абалдарын көрсөтөт. Ошентсе да эки тилдин бир ареалдык алкактагы говорлорунда бул жөндөмө мүчөсүнүн таандык мүчөлүү сөздөн кийин колдонулушу, айрыкча 3-жактын таандык мүчөсүн алган сөздөргө жалганган учурлары Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөлүшкө окшоштугу кыргыз тилинин жөндөмө мүчөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

3.2. Мейкиндик жөндөмөлөрү (барыш, жатыш, чыгыш)

Мейкиндик жөндөмөлөрү кыймыл-аракеттин чыккан, башталган ордун, багытын билдирет. Булардын ичинен чыгыш, барыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин башталуу жана бүтүү чегин билдирсе, жатыш жөндөмөсү болсо кыймыл-аракетти эмес, туруктуу абалды билдирет. Бул жөндөмөлөрдүн ичинен барыш жөндөмөсү мейкиндик маанини эле билдирбестен айрым учурларда кыймыл-аракеттин кыйыр объектиге болгон мамилесин да билдирип калат. Ошол себептүү бул жөндөмөнү кээ бир илимий эмгектерде, айрыкча түрк тилдеринин грамматикасын изилдеген окумуштуулардын барыш-багыт (дательно-направительный падеж) жөндөмөсү деп да атагандары бир топ эмгектерден белгилүү. Окумуштуу И. Абдувалиевдин бул жөндөмөлөр боюнча пикири мындай: “Булар мейкиндиктеги аракет-мамилелерге байланыштуу грамматикалык маанилерди туюнтат. Мисалы, **барыш** жөндөмөсү кыймыл-аракеттин багытын, барып тиер жерин билдирет; **жатыш** жөндөмөсү кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мезгилин билдирет; **чыгыш** жөндөмөсү кыймыл-аракеттин башталыш, пайда болуш ордун, мезгилин билдирет” [И. Абдувалиев, 2008:62].

3.2.1. Кыргыз, өзбек тилиндеги барыш (жүналиш) жөндөмөсү

Барыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирип, кимге?, эмнеге?, кайда?, каякка? деген суроолорго жооп берет. Бул жөндөмөнүн уюштуруучу грамматикалык каражаты -га, ал тыбыштык өзгөрүүлөргө карай 16 вариантта болот.

Бул жөндөмө өтмө жана өтпөс этиштерде да колдонулгандыктан грамматикалык жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн ортосундагы байланыштыруучу жөндөмө болуп саналат, ошондой эле көпчүлүк тилдерде мейкиндик жана убакыттык маанини да билдирет. Айрым түркологиялык адабияттарда бул жөндөмө кыймыл-аракеттин багытын же бүтүү чегин,

убактысын билиргендиктен “барыш-багыт” деп да аталып жүрөт. [Н. П. Дыренкова, 1963:58-59]

Бул жөндөмө туурасында Х. Карасаевдин пикири төмөнкүчө: “В основной тюркологической литературе он выступает под именем дательного падежа. В позднейших же тюркологических работах он выступает под именем дательного-направительного падежа” [Х. Карасаев, 1944:35].

Орхон-Енисей эстеликтеринде барыш (барыш-багыт) жөндөмөсүнүн мүчөсү төмөнкүдөй формаларда болгон: **-га/-ка,ге/ке** мүчөлөрүнүн ичинен аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жөндөмөнүн **-ка//ке**, **(к,-к+-а//е)** формалары мүнөздүү болсо, жумшак варианттары енисей эстеликтеринде **-га+ру, -ге+ру** деген формада татаал мүчөнүн курамында жолугат. Ошондой эле эстеликтерде бул жөндөмөнүн мүчөлөрү төмөнкүдөй варианттарда кезигет:

1. Биринчи жактын таандык мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшүндө **м+ка//м+ке; -м+га//м+ге** формасында болгон: **оглым+ка**(уулума), **элим+ке**(элиме).
2. Биринчи, экинчи жактын таандык мүчөлөрү уланган сөздөрдө **-м+а, -м+е** формасында кезигет: **будуным+а//будуным+ка** (ханыма), **оглым+а** (уулума)
3. Эстеликтерде барыш жөндөмөсү **-йа** формасында да колдонулган: **куры+йа** (батышка), **бери+йа** түштүккө [Кононов Н.А.1980].

Жогорудагы мүчөлөрдүн ичинен **-гару, -герү** мүчөлөрү эки мүчөдөн турат: **-га** барыш жөндөмөнүкү, **-ру** багыт жөндөмөнүкү. Барыш жөндөмөсүнүн байыркы **-га,-ка** мүчөлөрү азыркы кыргыз, казак, алтай, өзбек, татар ж.б. тилдеринде колдонулса, **-а,-е** мүчөсү азербайжан, түркмен, түрк тилдеринде колдонулат.

Ал эми барыш жөндөмөсүнүн **-гару,-герү** мүчөлөрүн окумуштуулар кыргыз тилинде айрым тактоочтордун курамында гана сакталып калганын

белгилешет илгери, жогору, тышкары, ичкери, ары, бери. [Кырг. тил. грамм. Морф. Фрунзе, 1964]

Бул жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөмдө кандай учурларда колдонулары тууралуу эң алгач Х. Карасаев белгилеген. Окумуштуунун пикирине таянсак:

1. Кызматака шайланган же дайындалгындыгын билдирүүдө: Аны председателдикке шайлады – его избрали председателем.
2. Кыймыл-аракеттин мөөнөтүн же бүтүү чегин билдирүүдө: Отузга чыктым – мне исполнилось тридцать (лет) ж.б.

Ошондой эле айрым учурларда жатыш жөндөмөсүнүн суроолоруна жооп берип каларын белгилейт: “... в отдельных случаях формы дательного-направительного падежа могут употребляться и в значении местного падежа на вопрос “где?” эт отко бышты – мясо жарилась на огне. Это обнаруживается лишь в отдельных выражениях и исторически, очевидно, явилось результатом опущения второстепенного сказуемого слитного предложения, преобразовавшегося теперь в простое. Так, “эт отко бышты” может быть объяснено из “эт отко салынып бышты”, где глагол “”сал-класть” управлял дательным-направительным падежом”-дейт жана ушундай учурларда этиштин түшүп, ал эми жөндөмө мүчөнүн сакталып каларын айтат. Ошондой эле “балдар сууга чөмүлдү” деген сүйлөмдө да жогорудагыдай эле “түшүп” этишинин түшүп калгандыгына карабастан этиш барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен башкарылып калганын көрсөтүп, кээде барыш-багыт маанисин да туюндурарын айтат [Х. Карасаев, 1944:38].

Окумуштуу И. А. Батманов болсо бул жөндөмө мүчөсү –уу мүчөсүн алып турган этиштер аркылуу да уюшулуп, жардамчы этиштер менен чогуу татаал этиштерди да уюштурарын айтат: алууга болот, жазууга тийишпи, табууга умтул ж.б. [И. А. Батманов, 1938:33].

Кыргыз тилинде барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин өзгөчөлүктөрүнө карай бир нече маанилерди туюндурарын төмөнкү мисалдардан көрсөк болот:

1. Жалпы маанидеги зат атоочтор барыш жөндөмөсүндө болуп, аны башкарган этиш кыймыл-этиштерден болсо, кыймыл-аракет багытталган объектени билдирет: Булар бийик дубалга араң жетишти.(К.Б.)
2. Барыш жөндөмөсүндөгү сөз арноо, бирөө үчүн иштөө маанисиндеги этиштер менен байланышта айтылса, кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирет: Алдыңкы студенттерге стипендия тапшырылды
3. Барыш жөндөмөдөгү сөз ар кандай формадагы затты билдирип, аны башкарган сөз куюу, салуу, жайгашуу маанисиндеги сөздөрдөн болсо, кандайдыр бир нерсе малынган, куюлган, жайгашкан объектени көрсөтөт: Бала араң дегенде жанын үрөп арабага түштү. (К.Бек.)
4. Барыш жөндөмөдөгү сөз конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болуп, аны менен айкашкан этиш бир нерсеге тийүү, урунуу, илинүү, байлануу маанисиндеги этиштерден болсо, анда ал бир зат тийишкен, урунган, жөлөнгөн объектени туюндурат: Алиман эшикке жөлөнүп турду.(Ч.А.)
5. Бирөөнүн кандай ишке, уюмга киргендигин, тартылгандыгын билдирет. Мындай учурларда барыштагы сөз кызматты, уюмдун атын билдирсе, аны менен жанаша келген этиш кирүү, өтүү маанисиндеги этиштерден болот. Окуучулар ийримге киришти.
6. Барыш жөндөмөсүндөгү сөз кыймыл-аракет ичине кирген объектени көрсөтөт: көлгө түшүү, сууга түшүү, карангыга сүңгүү ж.б.
7. Барыштагы сөз аны башкарган этиш билдирген аракеттин, кубулуштун, ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектени билдирет: желге ыргалуу, сөзүнө кубануу, ийгиликке сүйүнүү ж.б.

Өзбек тилинде да бул жөндөмө (жўналиш келишиги) –га мүчөсү менен уюшулат. Ал эми барыш (жўналиш) жөндөмөсү тууралуу окумуштуу С. Усмоновдун пикири мындай: “Шу келишиктадан англашилган предметнинг иш-харакат йўналтирилган ўрин, вақт, сабаб эканлигини ёки иш-харакатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Жўналиш келишиги -га аффикси билан шакланади: китобга (китепке). Ошондой эле негиздин аягында **к** каткалаң болсо –**ка**, **к** жумшак болсо –**қа** формасында жалганарын: курак-куракка, Қишлоқ – Қишлоққа. Айрым фольклордо, кээ бир говорлордо, эски адабий тилде бул жөндөмөнүн (келишиктин) уюштуруучу аффикси –**а** түрүндө кездешерин айтат: бетима айтмаганда, ичида айтар (бетиме айтпаганда, ичинде айтар)” [С. Усмонов, 1978:93].

Кыргыз тилинде бул жөндөмөдөгү сөздөрдүн грамматикалык маанилери жөнүндө окумуштуулардын пикирлери арбын. Алсак, окумуштуу И.Абдувалиев бул жөндөмөнүн төмөнкүдөй маанилерин көрсөткөн:

1. Кыймыл-аракеттин барып тиер ордун билгизет да, кайда?, каякка? деген суроолорго жооп берип калат: Төрдө Айша апа, анын тизесине жөлөнүп Изат отурат.(Ө.Даникеев)
2. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирет: Ээрчишип мектеп тарапка баратышты.(«Кут билим»)
3. Барыш жөндөмөсү багыт мааниси менен кошо иштин, ойдун аткарылыш максатын да билдирет: Билим берүү рынок талабына шайкеш өнүгүүгө тийиш.(«Кут билим»)
4. Барыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин, ойдун, иштин аткарылар мезгилин, өлчөмүн да билдирет: Бул жер азыр көл бетинен бир миң төрт жүз метрге бийиктик кылат.(А.Саспаев)
5. Этиштин тиешелүү мамиле формалары менен айкашып келип, барыш жөндөмөсүндөгү сөз сүйлөмгө логикалык субъект маанисин да билдирет: Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат.(Макал)

Этиштин тиешелүү мамиле формалары менен айкашып келип, барыш жөндөмөдөгү сөз объект маанисин да билдирет: Мурзаке көр дүйнөгө алданбай, байланбай куштардай эркин, нарктуу жашады. («Кыргызстан маданияты») [И.Абдувалиев, 2008, 68].

Барыш жөндөмөдөгү сөз мейкиндик маанисинде болуу менен кыймыл-аракеттин башталганын же анын кимге же эмнеге багытталганын же болгон ордун да билдирет. Мисалы, Поезддер чыгыштан батышка тынбай жүрүп турат (Ч.А.) Эртеси күн чыга эл кырманга жыйналды (К.Б.)

Мындан сырткары кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, максатын, сандык, мейкиндик же салмактык учурларын да билгизет. Алсак, Мамажан он жылга кесилди. (К.Ж.) Жылкыларыбыз бир жарым миңге барды. (А.У.)

Өзбек тилинде да бул жөндөмөдө турган сөздөр бир нече синтаксистик милдетти аткарат. С.Усмонов барыш жөндөмөсүндөгү сөздүн сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттери тууралуу төмөндөгүлөрдү белгилейт: жүналиш келишигидаги отлар гапта хар кыл синтаксистик вазифаны бажаради:

1. Кимга? ёки нимага? Сўрогига жавоб бўлади ва харакатнинг бажарилиш восита бўлган предметни англатиб, гапта васитали тўлдирувчи вазифасида келади: *Кари ва касал кишиларга хар вақт ёрдам бериш керак.*

Қаерга? Сурагига жавоб бўлиб, харакатнинг бажарилиш ўрнини ифодалайди ва гапта ўрин холи вазифасида келади: *Арсланкул ўз тўдаси турган чодирга борди.* [С. Усмонов, 1978:93].

Ошондой эле қачон?, қачонга? Суроолоруна жооп берип, кыймыл-аракеттин бүтүү убактысын да билдирет: Экскурсия ёзга қолдирилди. Кээде этиш менен жанаша келген учурда табыш жөндөмө мүчөсүнүн маанисин да билдирип калат: отга мин – отни мин, болага қара – болани қара. Дал

ушундай көрүнүш кыргыз тилинде да бар. Тактап айтканда атка мин – атты мин, жолунду кара – жолуңа кара.

Бул жөндөмөдөгү сөз кыргыз тилинде кээде конкреттүү зат атоочтордон болуп, урун, тий, жөлөн, ил, ас ж.б. сөздөр менен айкалышып экинчи бир затка урунган, жабышкан, жөлөнгөн маанинин да билдирсе, өзүн башкарган этиш туюндурган аракеттин, кубулуштун, ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектини да билдирет: Сугатчынын кетмени күнгө чагылышат. Ачуу тийген ысыкка башы ооруп чыкты.ж.б. Ошондой эле кыймыл-аракеттин максатын туюндурат, бул жөндөмөдөгү сөз сан атоочтон болсо кыймыл-аракеттин санын да билдирет.

Кыргыз тилинин түштүк диалектисинин ичкилик говорунда бул жөндөмөнүн колдонулушу адабий тилдегиден бир канча айырмаланат. Алсак, 3-жактын таандык мүчөсүнөн кийин *колуга, жаныга* ж.б. Бул жөндөлүш тууралуу Б. М. Юнусалиев: “Кыргыз диалектилеринде, кээ бир башка түрк тилдериндегидей, бул жөндөмөнүн үчүнчү жак мүчөсүнөн кийин эки түрлүү өзгөргөнүн көрөбүз: бир учурда мисалы, ичкилик диалектисинде -га мүчөсүнүн алдында –н түшүп калса, экинчи бир учурда, мисалы, башка кыргыз диалектилеринде –н сакталып, -га мүчөсүнүн башындагы –г тыбышы түшүп калганын байкайбыз” дейт да ошол байыркы формалардын калдыгы айрым кыргыз говорлорунда сакталып калганын айтат. Бирок бул байыркы формалар тууралуу кенен маалымат бербейт.

Барыш жөндөмөсү (жўналиш келишиги) өзбек говорлорунда да адабий тилиндеги колдонулушунан айырмаланат. Башка жөндөмөлөр сыяктуу эле й-чыл, ж-чыл говорлорунда ар башка колдонулат. Бул тууралуу окумуштуу Ш. Шоабдурахмонов мындай дейт: “Өзбек ж-чыл жана й-чыл говорлорунда (шеваларида) барыш жөндөмөсү айырмачылыктарга ээ.”.Окумуштуунун пикири боюнча ж-чыл говорлордо барыш жөндөмөсү (жўналиш келишиги) төмөнкүдөй жалганат:

1. Жумшак үнсүздөрдөн кийин –га, сувга (сууга) -гә, егингә (эгинге)
2. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин Қа, атҚа (атка)-кә, ишкә (ишке)

Мындан сырткары өзбек тилинде да кыргыз тилиндегидей эле таандык уландылар уланып турган сөздөрдүн барыш жөндөмөсүндө (жўналиш келишигида) жөндөлүшү да ар башка. Ш. Шоабдурахмоновдун пикирине таянсак: “I жана II жактагы таандык мүчөлөр жалганган сөздөр да эки түрдүүчө жөндөлөт. Эгерде ункуда жоон үндүү болсо –а, ал эми ункуда ичке үндүү болсо-э мүчөлөрү жалганат. Мисалы: атама, ишимэ. III жактын таандык мүчөлөрүнөн кийин бул жөндөмөнүн мүчөсү жогорудагыдай эле жалганат. Мисалы, баласына, энесинэ. Ошондой эле ж-чыл говорлордо жактама ат атоочтордун жөндөлүшү да айырмачылыктарга ээ. Алсак, маган//меган, саган//сеган, оган//шоган ” [Ш. Шоабдураҗмонов 1978,147].

Ал эми й-чыл говорлордо барыш жөндөмөсүнүн (жўналиш келишигинин) мүчөсү ар түрдүү колдонулат. Айрым говорлордо -гә, -кә болсо айрымдарында –а, -э, -на, -нэ. Мисалы, Ташкент говорунда Қуш дәрйә бүйьга кўнпыт//ад.т. Қуш даре бүйиға кўнибди. Ал эми Хоразм, Хива-Ургенч говорлорунда –га (**қурвақага**), -йә (**тәнгәйә**) ж.б. Наманган говорунда -кә, тагъм бър Қыйн ышкә йүбәрәмьз дедь// ад.т. тагин бир Қийин ишга юборамиз деди.

Барыш жөндөмөсү (жўналиш келишиги) Карабулак говорунда I жана II жактын таандык мүчөлөрүнөн кийин Хоразм говорундагыдай –а жана-э түрүндө жалганат: атыма//отимга, атынга// отингга. Ошондой эле Самарканд, Бухара, Кашкадарыя жана Жиззак говорлорунда барыш (жўналиш) жана жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү алмашылып колдонула берет: озьнгә йоқ эләмгә йоқ// ад.т. ўзингда йўқ, оламда йўқ. Бул говорлордо жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөсүн колдонгонго караганда барыш (жўналиш) жөндөмөсүн колдонуу маанилүүрөөк. Кээде Жиззак говорунда табыш (тушум) жөндөмөсүнүн ордуна да барыш (жўналиш) жөндөмөсүн колдонгон

учурлар да кезигет: пәсәжиргә кутып турьпсызмь // ад.т. пассажирни кутиб турибсизми?.

Эки тилдеги барыш жөндөмөсү (жўналиш келишиги) боюнча жыйынтыктар.

Кыргыз тилиндеги **барыш** жөндөмө–мейкиндик маанидеги да абстракттуу грамматикалык маанидеги да жөндөмө болуп эсептелип, аны -га мүчөсү уюштурат да ал үндүүлөр жана үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө жалганганда төмөнкүдөй болуп өзгөрөт:

Үндүү менен аяктаган сөздөрдө	Г (-га, -го,-ге, -гө)
Жумшак, уяң үнсүз менен бүткөн сөздөрдө	г (-га,-го,-ге,-гө)
Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөздөрдө	К (-ка, -ко,-ке,-кө)

Адабий тилден айырмаланып, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда 3-жак мүчөсү уланган сөздөр барыш жөндөмөсүндө өзгөрүүгө учурайт: колу-га=колуга ад.тил. колуна. Бул өзгөчөлүк тууралуу академик Б.М.Юнусалиев: “барыш жөндөмөдө үчүнчү жак мүчөсүнөн кийин келе турган адабий тилдеги –на (-не,-нө) мүчөнүн ордуна ичкилик говорлорунда-га (-ге,-гө) мүчөсү туура келет, б.а. бул арадагы айырма жөндөмө мүчөсүнүн башындагы үнсүзгө, -н- тыбышынын ордуна -г- тыбышынын колдонулушуна байланышкан”-дейт.

Өзбек тилинде бул жөндөмө **жўналиш келишиги** деп аталып, -га мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Ал эми уңгу қ жана г менен аяктаса, -ка болуп өзгөрөт. Мисалы, китобга, куракқа. Өзбек адабий тилинен айырмаланып, говорлордо бул жөндөмө мүчөсү бир нече варианттарга ээ болорун байкадык. Ошондой эле айрым говорлордо (Карабулак, Хорезм), фольклордук чыгармаларда, эски өзбек тилиндеги материалдарда 1-жактагы таандык мүчө жалганган сөз кыргыз тилиндегидей жөндөлөрү эки тилдин ичинен кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн байыркылыгынан кабар берет. Мисалы, Карабулак говорунда атыма//ад. тил. отимга. Самарқанд жана

Қашқадарие говорлорунда бул жөндөмө мүчөсү жатыш жөндөмөсүнүн (ўрин-пайт келишигинин) ордуна да кеңири колдонулат. Бул жөндөмөдөгү сөз сүйлөмдө кыргыз тилиндегидей эле милдеттерди аткарат. Барыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн колдонулушу боюнча да кыргыз, өзбек тилдеринин ортосунда айырмачылыкка караганда жалпылыктар көбүрөөк экендиги изилдөөдө байкалды.

Жогоруда салыштыруулардан байкалгандай кыргыз тилинде да өзбек тилинде да барыш (жўналиш) жөндөмөсү говорлордо бир топ айырмачылыктарга ээ экендиги, барыш (жўналиш) жөндөмөсүндөгү сөз табыш жөндөмөсүнүн ордуна да колдонулган учурлар болору салыштыруулардан көрүндү. Ошол эле учурда кыргыз диалектилеринде да башка түрк тилдериндегидей эле үчүнчү жактын таандык мүчөсүнөн кийин эки түрдүү өзгөргөн учурлары (**жылыга, жылынга**) бар экендигин айрым илимий эгектерден жолуктурдук. Барыш жөндөмөсүнүн байыркы толук түрү (у-н-га, сы-н-га), айрым тектеш тилдерде кыскарган түрү менен бирдей эле колдонулуп келе жатканын алтай тилинин мисалында Н. П. Дыренкова изилдөөлөрүндө **бала-сы-н-га, кол-у-н-га** деген мисалдар менен көрсөткөн. [Н. П. Дыренкова, 1940:70прғф.]. Ушундай эле тарыхый форма кыргыз тилинин айрым говорлорунда жолугуп каларын окумуштуу Б. М. Юнусалиев: Ошол байыркы толук форманын калдыгын кыргыз говорлорунун кээ бирөөлөрүнөн, аз да болсо кыскарган формасы менен катар кээ бир сөздөрдө колдонула калышын байкоого болот. Мисалы, Ат-Башылык чериктердин речинен кыскарган **жылына** формасы менен катар толук формасы **жылынга** формасын да учуратууга болот: жылынга (жылына) келип турушат [Б. М. Юнусалиев, 2013:233].

Окумуштуулар барыш жөндөмө мүчөсүнүн үчүнчү жактын таандык мүчөсүнөн кийинки эки формасы тең (айагына, аягыга) XV-XVI кылымдардагы чагатай тил эстеликтеринде (Навоинин, Бабурдун чыгармаларында) да колдонулганын белгилешкен. [Сборник Тюрко-монгольское языкознание, 1960:36]

Бул жөндөмө мүчөсү да өзбек тилинин кыргыздар менен жанаша жашаган говорлорунда бир канча варианттарга ээ болушу, чагатай тилиндеги эстеликтерде да кыргыз тилиндегидей эле колдонулушу бул жөндөмөнүн кыргыз тилиндеги мүчөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

3.2.2. Кыргыз, өзбек тилдериндеги жатыш жөндөмөсү (үрин-пайт келишиги)

Кыргыз тилинде жатыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мезгилин, качан болгондугун, белгинин, сапаттын, буюмдун кимде, эмнеде экендигин билдирип, кимде?, эмнеде?, кайда?, качан? деген суроолорго жооп берет.

Орхон-Енисей эстеликтеринде жатыш жөндөмөсү –да//-де, -та//-те мүчөлөрү аркылуу жасалган. Эстеликтерде жатыш жөндөмөсүнүн төрт тиби катталган:

1. Таандык мүчөсүз атоочтордун жөндөлүшү: йир+де//йир+те (жерде), анта (анда), кылынтукта+да (жаралганда), буң+да(муңда) ж.б.
2. Таандык мүчө уланган атоочтордун 1-2-жактын жекелик түрүндө жөндөлүшү: элим+те, оглын+та, төрү+де, Будыны+м+та, йашы+н+та эли+н+те ж.б.у.с.
3. Ат атоочтордун жөндөлүшү менен бирдей. Эстеликтерде жатыш жөндөмө кыймыл-аракеттин багытын белгилөө менен да жасалган: Күл-Тегин кон йылкайети йегирминке угды (КТч.53)-Күл Тегин кой жылында жыйырма жетисинде өлдү.
4. Кээде, жатыш жөндөмөдө жазылган сөздөр чыгыш жөндөмөнүн маанисин бергендиги да тексттерден улам байкалат. Мисалы, табгачта адырылты-табгачтан айрылды (бөлүндү). Кыргызда йантумыз-кыргыздан жандык (кайттык). [С.Сыдыков, К. Конкобаев, 2001:181]

Окумуштуулар эстеликтерде ушундай жатыш жөндөмөнүн чыгыш жөндөмөсү менен, жатыш жөндөмөнүн барыш жөндөмөсү менен алмашып

келүүлөрү арбын жолугарын белгилешкен. Кыргыз адабий тилинен айырмаланып ичкилик диалектинин түштүк-батыш говорлорунда да бул жөндөмө мүчөсү сөздөргө өзүнөн мурда келүүчү –н тыбышы жок эле жалганат.

Окумштуу Х. Карасаев илимий ишинде бул жөндөмө тууралуу мындай деген: “В киргизском языке этот падеж называется “жатыш жөндөмө”, что условно значит: падеж состояния пребывания на чем-нибудь, в чем-нибудь, в ком-нибудь, на ком-нибудь. В связи с тем, что рассматриваемый падеж употребляется для обозначения как места, так и времени, некоторыми тюркологами он именуется местно-временным падежом” Ошондой эле анын кыргыз тилинде кандай категорияларды билдирүү үчүн колдонуларын бир нече сүйлөмдөрдүн мисалында көрсөткөн. Алсак, субъектин кыймыл-аракетин же турган ордун (Ашым шаарда турат); кыймыл-аракеттин болгон же боло турган ордун (Дүнүйөдө сонундар дүкөндө турат коюлуу) ж.б. [Х. Карасаев, 1944:39].

Бул жөндөмөдөгү сөз айрым учурларда нерсенин, белгинин, аракеттин кимде же эмнеде болгонун билдирген учурда ал сөз конкреттүү зат атоочтордон болот да, аны менен байланышкан сөз орундук маанидеги этиштерден болот: Асанда да ушундай карагери болчу эле. Ал макала айылда жазылган. Ошондой эле кыймыл-аракеттин эмненин жардамы менен аткарылганын билдирип, бул жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракетти ишке ашырууда колдонулган заттын атын билдирген заттардан да болот: ашканада жасады, самолетто кетти, комузда ойноду, теледе сүйлөдү ж.б.

Мындан тышкары жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде ар кандай грамматикалык маанилерди билдирерин төмөнкүдөй мисалдардан көрсөк болот:

1. Жатыш жөндөмөсү кыймыл –аракеттин каякта болор ордун көрсөтөт.
Мисалы:Көрүп турбайсыңбы, жанымда жолоочум бар.(К.Жусупов)

2. Кыймыл-аракеттин, анын аткарылышынын мезгилин билдирет.
Мисалы: Ортодо алоолонгон от Текештин сөөгүн сызгырып күйгүзүп жатканда бирде бири ооз ачпады.(Т.Сыдыкбеков)
3. Затташкан сан атоочтор менен айтылып, ченем маанисин да билдирет.
Мисалы: Уулум быйыл тупатуура он алтыда. (Б.Усубалиев)
4. Кандайдыр аныктай турган тиешелүүлүк маанини да билдирет.
Мисалы: Жердин жети катмарына жеткен акылыбыз адамга калганда чолок турбайбы. (Т.Абдумомунов)
5. Кандайдыр аныктай турган тиешелүүлүк маани да билдирет. Мисалы: Жердин жети катмарына жеткен акылыбыз адамга калганда чолок турбайбы. (Т.Абдумомунов) (И.Абдувалиев, 2008, 72-б)

Өзбек адабий тилинде да бул жөндөмө –да мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, бул жөндөмөдөгү заттан башка бир предмет үчүн болгон кыймыл-аркеттин ордун, убактысын билдирет. Окумуштуу С. Усмонов бул жөндөмө жөнүндө мындай дейт: “Шу келишиктаги отдан англашилган предметнинг иш-харакат учун ё башка бир предмет учун бұлган ўрин, вақт эканлигини, еки иш-харакатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Бу келишик -да аффикси билан шаклланади: мис. мактабда. Ошондой эле жатыш (ўрин-пайт келишиги) жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөмдө төмөндөгүдөй синтаксистик милдеттерди аткараарын белгилеген:

1. Кимда? Нимада? Суроолоруна жооп берип сүйлөмдө кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат: Бу йўлларда лой кечиб Гулшан тупрок ташир аравачада.
2. Каерда? Суроосуна жооп болуп түшүп, орун бышыктоочтук милдетти аткарат: Бостирмада Зиёдахан супра езиб, ун элаб ўтирар эди.
3. Қочан? Суроосуна жооп берип, мезгил бышыктоочтук милдет аткарат: Болалик кунларимда, уйҚусиз тунларимда кўп эртак эшитгандим.

4. Каерда(дир)?, нечада(дир)?, кимда?, нимада? Деген сууроолордун бирине жооп берип, баяндоочтук милдетти аткарат: Дадам далада. Туроб йигирма ешда. [С. Усмонов, 1978:93]

Адабий тилде 3-жактын таандык мүчөсү уланган сөзгө бул жөндөмө мүчөсү уланганда н тыбышы кошулуп (бала-сы-нда) калат. Мындай өзгөрүүнү Б. М. Юнусалиев “Таандык мүчөлүү сөз жатыш жөндөмө менен жөнделгөндө адабий тилде **-да** мүчөсүнүн алдына **-н-** тыбышы пайда болот.” деп түшүндүрөт [Б. М. Юнусалиев, 2013:234].

Ал эми жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү да барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрү сыяктуу эле говорлордо өзгөчөлүккө ээ. Түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда 3-жактын таандык мүчөсү уланганда мүчөнүн баштапкы абалы кандай болсо дал ошондой абалда өзгөрүүсүз калат. Мисалы, *бала-сы-да, кол-у-да* Мындай абалды Б. М. Юнусалиев ичкилик говорлорунда кээ бир тектеш тилдер (өзбек, уйгур ж.б.) сыяктуу **-да** мүчөсүнүн алдындагы **-н** тыбышы түшүп калат дейт. Бирок ошол эле убактарда Орхон-Энесай эстеликтериндеги таандык мүчөлүү сөздөрдө кезиккен жатыш жөндөмөсүнүн алдында **-н** мүчөсү жок абалы (төрүдө) тууралуу түшүндүрмө бербегендигин байкоого болот. Мунун себеби катары окумуштуу жашаган мезгилде эстеликтердин тексттериндеги мүчөлөр тууралуу маалыматтар жокко эсе болгондугу менен байланыштырсак болот. Демек байыркы эстеликтердеги жөндөмөлөрдү, жөндөмө мүчөлөрүнүн сүйлөмдө колдонулуш өзгөчөлүктөрүн кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу менен бир катарда изилдөө зарылдыгы бар.

Бул жөндөмө өзбек говорлорунда башка жөндөмөлөр сыяктуу эле колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ болот. Окумуштуу Ш. Шабдурахмонов “Бул жөндөмөдөгү сөздөр өзбек говорлорунда колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ болот. Ж-чыл жана й-чыл говорлордо ар башка даражада таризделет”- дейт да ж-чыл говорлордо бул жөндөмө төмөнкүдөй колдонуларын белгилейт:

1. Үндүү жана жумшак үнсүздөрдөн кийин –да колуда, джашында.
2. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин –та кишлақта, мийнаткашта

Ошондой эле ичке үндүүлөр менен аяктаган сөздөргө жалганганда *өзидә, джерлардә* болуп мүчөнүн үндүү тыбышы да өзгөрүүгө учурайт. Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай ж-чыл говорлордо жатыш жөндөмөсүнүн (үрин-пайт келишиги) мүчөсүнүн үндүү тыбышы да, үнсүз тыбышы да уңгудагы үндүү жана үнсүздөргө карап, өзгөрүүгө учурап, кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсүнө жакындашат.

Й-чыл говорлордо да жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү бир нече вариантта өзгөрөт. Алсак, Ташкент, Фергана говорлорунда *-дә, бәләдә, -тә эттә*. Ал эми Хорезм, Хозарсап, Хива, Ургенч говорлоунда *–да, сувда, -дә* ичиндә, *-та йуртта*. Самарканд, Бухара говорлорунда барыш (жүналиш) жана жатыш (үрин- пайт келишиги) жөндөмөлөрүнүн мүчөсү бирдей колдонула берет да, сүйлөмдө маанилик өзгөрүү болбойт. Мисалы: Бу эдамлар санә элдыңгә ньма қыладь//ад. тил. Бу одамлар сенинг олдингда нима қилади?. Мәктәб шу қышләкка//ад. тил. Мактаб шу кишлокта. Тескерисинче барыш жөндөмөсүнүн (жүналиш) ордуна жатыш жөндөмөсүнүн (үрин-пайт келишиги) мүчөсү колдонулуп, багыт маанисин билдирет. Мисалы: у райондә кеттә// ад. тил. У районга кетди. Жогорудагы говорлордо барыш (жүналиш) жана жатыш (үрин-пайт) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүнүн кызматын дээрлик –га аффикси аткарат. Ал эми кээде –га жана –да аффикстери алмаштырат. Кээде барыш (жүналиш) жөндөмөнүн маанисин билдирет [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:147]/

Ушундай эле жөндөмө мүчөлөрүнүн алмашылып колдонулушу Кашкадарыя жана Карши говорлорунда да кездешет да, барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү *-га*, үнсүздөрдөн соң үндүүлөрдөн кийин *-йа* формасында жалганат да жатыш жөндөмөсүнүн маанисин берип калат. Мисалы: Бу кышь Бухәрийя йашайды//ад. тил. Бу киши Бухорода яшайди. У катта акасыя хурмайа Қатъх элып бәрган чакка йолга йәмгър йәккан//ад. тил.

У катта акасига хурмада каттиқ олиб бораетган чокда йулда емгир еқкан [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:147].

Көрүнүп тургандай бул говорлордо көбүнчө жатыш (ўрин-пайт) жөндөмөнүн мүчөсүнүн одуна барыш (жўналиш) жөндөмөсү колдонулат. Ушундай омонимиялык өзгөрүү кыргыз тилинин ичкилик говорунда да айрым учурларда болору төмөнкү мисалдардан көрүнүп турат: Сизге карап барбай турабыз (Т.М.).

Зат атоочтор жатыш жөндөмөсүндө турганда сүйлөмдө көбүнчө орун жана мезгил бышыктоочтордун милдетин аткарса, кээде кыйыр толуктооч, же сыпат бышыктооч да болуп келет. Айрым бир учурларда баяндоочтун да милдетин аткарат. Ошондой эле убакыттык маанини билдирген да учурлар бар: Бешимде Кызыл-Кыянын аркы бетине аштык (М.Э.) Мындан сырткары кыймыл-аракеттин аткарылыш сапатын да билдирет: Ар бир кадамды кыйынчылыкта басып өтүүдө.

Бул жөндөмөдөгү айрым сөздөр кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сапатын да билдирип калат. Ал учурда жатыш жөндөмөсүндөгү сөз абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот. Ошондой эле бул жөндөмө жөндөлүш тиби менен да айырмаланып турат. Бул тууралуу окумуштуу Т.Садыков мындай дейт: “Татаал жөндөлүш кыргыз адабий тилинде кезикпейт, ошол эле учурда 3-жактын таандык мүчөсү уланган негизге жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланганда келгин **н** тыбышы кошулат: атасы – атасында, көзү – көзүндө, топусу – топусунда” [Т. Садыков, 1993:30]

Эки тилдеги жатыш жөндөмөсү (ўрин-пайт келишиги) боюнча жыйынтыктар:

Кыргыз тилинде жатыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин орундук кырдаалдарын (кыймыл-аракеттин аткарылган, жасалган ордун, багытын, убактысын, бүткөн шартын) билдирет.

Жатыш жөндөмөсүнүн формалык көрсөткүчү –да мүчөсү. Бул жөдөмөдөгү сөз 3-жактын таандык мүчөсү менен жана жалпы таандык –ныкы мүчөсү менен айкалышканда жөндөмө мүчөсүнөн мурда “н” тыбышы кошулуп жасалат. Мисалы: ата+сы+да= атасында, Талант+ныкы+да=Таланттыкында.

Бул жөндөмөнүн семантикасы өтмө жана өтпөс этиштер менен байланыштуу эмес. Себеби жатыш жөндөмө ал-абалдын, өтмө жана өтпөс этиштердин ордун же убактысын билдирет. Мисалы: Ал короодо жүрөт деген сүйлөмдө кыймыл-аракеттин жасалып бүткөндүгүн билдирип, өтпөс этиш менен байланышат. Ал эми, Ал короодо отунду жарып жүрөт деген сүйлөмдө жатыш жөндөмөсү табыш жөндөмөсү менен катар колдонулат да, өтмө этишти аныктайт. Бул жөндөмө убакыттык жана орундук мааниде колдонулгандыктан, айрым түркологдор орун-убакыт жөндөмөсү деп да атап жүрүшөт [Н. П. Дыренкова, 1963:22].

Өзбек адабий тилиндеги жатыш жөндөмөсү (үрин-пайт келишиги) кыргыз тилиндегидей эле –да мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, кыймыл-аракеттин ордун, убактысын билдирип, ж-чыл говорлордо жоон үндүүлөрдөн соң –да колуда, ичке үндүүлөрдөн соң -дә джерлердә, ал эми каткаландар менен аяктаган сөздөргө жалганганда –та қишлакта, -тә болуп өзгөрөт.

Й-чыл говорлордун ичинен Ташкент, Фергана, Хорезм говорлорунда жатыш жөндөмө (үрин-пайт келишиги) мүчөсү жогорудагыдай эле –да, -дә, -та,-тә варианттарында колдонулат. Ушул эле говордун Самарканд, Бухара говорлорунда –га мүчөсү да орун маанисин көрсөтүү үчүн колдонула берерин кезиктирдик. Мисалы, мәктәб шу қишләкка//өз.ад. тилинде мактаб шу қишлоқда. Ал эми жатыш жөндөмө (үрин-пайт келишиги) мүчөсү-да багыт маанисинде, тагыраак айтканда барыш жөндөмө мүчөсүнүн ордуна колдонулары изилдөөдө байкалды. Мисалы, у шахордә кетгь//өз.ад.тил. у шахоргә кетди. Бул говорлордо жатыш жөндөмө мүчөсү дээрлик

колдонулбай, анын ордуна –га мүчөсү гана колонулары айкын болду. Тескерисинче, жатыш жөндөмө мүчөсү багыт маанисин билдирүү үчүн кеңири колдонулат. Мисалы, уйдө бəраман//өз.ад.тил. уйга бораман.

Карши жана Кашкадарыя говорлорунда болсо жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү такыр колдонулбай, анын ордуна багытты билдирүүчү –йа,-га гана колдонулат. Мисалы, Бухарайа йашайдь//өз.ад.тил. Бухарада яшайди.

Жыйынтыктап айтканда табыш жөндөмөсүнүн колдонулушунда кыргыз, өзбек адабий тилдеринде айырмачылыктар жок болгону менен говолордо (өзбек тилинин говорлорунда) өзгөчөлүктөр өтө көп экендиги изилдөөдө көрүндү. Бул көрүнүш ал говорлордун географиялык абалынан, жанаша жашаган башка улуттардын таасиринен экендигинен кабар берет.

3.2.3. Кыргыз, өзбек тилдериндеги чыгыш жөндөмөсү (чикиш келишиги)

Кыргыз тилинде бул жөндөмө кыймыл-аракет башталган нерсени, орунду билдирет да, кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берет. Уюштуруучу мүчөсү –дан. Ал уңгудагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карата өзгөрөт да, 14 вариантта колдонулат.

Окумуштуулардын иликтөөсүнө таянсак бул жөндөмө мүчөсү байыркы Орхон-Енисей эстеликтеринде көп кездешпейт. Анда көбүнчө жатыш жөндөмөсү чыгыш жөндөмөсүнүн маанисинде жолугат да -дан,-ден, -тан,-тен мүчөлөрү өтө сейрек учурайт. Ал эми –а//–е мүчөлөрү менен жасалган учурлар Енисей, Талас эстеликтеринде көп кездешет. Мисалы: элим+е, кунчуйум+а, огланым+а, будунум+а, сизим+е, алтымыш йашымда адрылттым. (Е.1.) Элимден, кунчуйуман (канышамдан), уулумдан, элимден, сиздерден алтымыш жашымда айрылдым.

Чыгыш жөндөмөсүнүн –дан//–ден, –дын//–дин мүчөлөрү аягы үндүү, же үнсүз менен бүткөн уңгудан кийин (л,р,н тыбыштары менен бүткөн сөздөрдү кошпогондо) келет. Уңгу сөздүн аягы л, р, н тыбыштары менен бүткөн

сөздөрдөн кийин –тан//–тен, –тын//тин (–та//–да, //–ты//–ди+н) формалары колдонулган. Мисалы: кан+тан, (кан+дан), огуз+дан+тан. Ошондой эле чыгыш жөндөмсүнүн мүчөсү катар келүүсү да катталган [С.Сыдыков, К.Конкобаев, 2001:180].

Негизинен бул жөндөмө мүчөсү 1-жактын таандык мүчөсү уланган сөздөргө –а//–е формасында жалганган учурлары Енисей, Талас эстеликтеринде кездешет да, Орхон эстеликтеринде бул өзгөчөлүк жолукпайт. Орхон эстеликтеринде болсо жатыш жөндөмөнүн –да//–та мүчөсү бул жөндөмө мүчөсүнүн маанисин билдирген учурларын төмөнкү мисалдардан көрсөк болот: Түргис каган+та макрач тамгачы келти. Түргөш кагандан макрач тамгачы келди. Эстеликтерде чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү аркылуу келишин окумуштуу С.Сыдыков: “Чыгыш жөндөмөнүн –дан// –тан мүчөлөрү деле кездешкендиктен, жөндөмөнүн акырындагы “н” тыбышы түшүп айтылуусу, балким, ошол мезгилде мүнөздүү болушу, же жазууну чегүүдө кетирилген техникалык ката да болушу ыктымал”- дейт [С.Сыдыков, К.Конкобаев, 20001:181].

Чыгыш жөндөмөсү табыш жөндөмө формасында эле эмес, илик жөндөмө формасында да (–дын, –тын) келиши биринчи жолу байыркы уйгур тилинин жазма эстеликтеринде (X к.) кеңири жолугат. Ошондой эле орто кылымдагы түрк жазма эстеликтеринде –дан,-ден, мүчөлөрүнөн сырткары –дын,-дин аффикстери да чыгыш жөндөмөнү уюштуруучу мүчө катары колдонулган. XI кылымдагы эстеликтеринде да (“Куталчу билим”, “Дивану лугатит түрк”) чыгыш жөндөмөсү өзүнчө жөндөмө катары кеңири колдонулган, аны –дан, –ден, –дын,-дин аффикстери уюштурган: Ол мени йол-дан эвүрди (ДЛТ) - Ал мени жолдон кайтарды. Ол мени орнум-дын копурды (ДЛТ) - Ал мени ордумдан тургузду. Бул эки форма (–дын, жана –дан) семантикасы жагынан окшош болгондуктан, кийинчерээк –дан формасы –дин формасын акырындык менен сүрүп чыгарган [АКАТ: 2009,299].

Орхон- Енисей эстеликтеринде кездешкен –дин, -тин мүчөлөрү азыркы уйгур тилинде гана сакталып калган да башка түрк тилдеринде –дан,-тан формасында гана колдонулары баарыбызга белгилүү.

Жөндөмөлөргө эң алгач иликтөөлөрдү жүргүзгөн Х. Карасаев чыгыш жөндөмөсү тууралуу: “ При склонение имен с аффиксом III лица или имён на “-ныкы” в исходном падеже между притяжательным и падежным аффиксом вводится согласный “н” например: Ата+сы+дан=атасындан= атасынан – от его отца благодаря ассимилятивным и фузионным процессам сочетание н+дан=нан: вместо “атасындан” говорят “атасынан”, в место “баланыкындан” говорят “баланыкынан” и т.п.” [Х. Карасаев, 1944:40].

Х. Карасаев бул илимий иликтөөсүндө чыгыш жөндөмө мүчөсү таандык мүчөлүү сөзгө улангандан кийин пайда болгон келгин **н** тыбышына кыскача анализ жасаган да бул өзгөчөлүк ассимиляция кубулушунан улам пайда болгонун айтат. Ошондой эле түрк тилдериндеги чыгыш жөндөмөсү семантикалык функциясы боюнча тунгус-манчжур тилдериндеги чыгыш жөндөмөсүнө жана монгол тилдериндеги да чыгыш жөндөмөсүнө туура келерин белгилеген.

Өзбек тилинде да бул жөндөмөнү кыргыз тилиндегидей эле –дан мүчөсү уюштурат. Бул жөндөмөнү окумуштуу С. Усмонов мындай тариздейт: “Шу келишиктаги отдан англашилган предмет иш-Ҷаракатнинг бошланиш, келиб чиқиш, ажралиш ўрин, манбаи, вакти, сабаби эканлигини еки иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Чиқиш келишиги **-дан** аффикси билан шаклланади: Шу вақт бирдан булбул шодлигидан сайраб юборди”. Ошондой эле бул жөндөмө мүчөсү айрым адабияттарда –дин мүчөсүнүн жардамы менен да уюшулганы тууралуу да маалыматты айтат. “Эски адабий тилда бу аффикс **-дин** шаклида ҳам ишлатилган: Кишиким илму фандин бохабардур, халойикка бақадру мўътабардир. (Фуркат)”-дейт [С. Усмонов, 1978:94].

Жогорудагы салыштыруулардан бул жөндөмүнүн эки элдин адабий тилинде колдонулушу, сүйлөмдө кыймыл-аракет башталган орунду билдирип, бирдей суроого жооп берерин көрдүк. Ал эми эки тилдин говорлорунда бул жөндөмө мүчөсүнүн колдонулушун төмөнкү салыштыруулардан байкап көрөлү.

Чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн кыргыз тилинин говорлорунда колдонулушу тууралуу Б. М. Юнусалиев: “Чыгыш жөндөмөдө болсо бардык кыргыз говорлорунда, башка тектеш тилдер сыяктуу ар түрлүү өзгөрүштөр болгондугу байкалат. Ичкилик говорлорунда чыгыш жөндөмөдө жатыш жөндөмөдөгү сыяктуу, **-дан** мүчөсүнүн алдындагы **-н** тыбышы түшүп калат. Анын эволюциясы мындай: **-н-дан>дан** мисалы: **кол-у-н-дан > кол-у-дан, ата-сы-н-дан > ата-сы-дан**. Башка кыргыз говорлорунда үнсүздөрдүн бири-бирине окшоштурулушу (ассимиляцияланышы) натыйжасында **-дан** мүчөсүнүн башындагы **-д-** тыбышы өзгөрүп, анын алдындагы мурунчул **н** тыбышына айлануу процесси болгон: **-н-дан > -ннан**. Ал катар үнсүз кыскаркылып айтылуу натыйжасында биз кыргыз говорлорунда бул жөндөмөдө **-нан** формасына өзгөргөнүн байкайбыз: **-н-дан > -ннан > -нан: кол-у-нан, бала-сы-нан** [Б. М. Юнусалиев, 2013: 234].

Окумуштуу белгилегендей ичкилик говорлорунда бул жөндөмө мүчөсү **-дан** мүчөсү менен жасалат. Алсак, Күйүтгөн Барпы куураган, Күйгөнүдөн ырдаган. Ушундай эле тилдик өзгөчөлүк Жерге-Талдык (оозудан чыккан сөз) жана Мургабдык кыргыздардын (изиден тааныдым), ошондой эле Өзбекстандын Жиззак районунда жашаган кыргыздардын да (атасыдан алган) кебинде жолугат. Мындан сырткары ушул эле чөлкөмдөрдүн өкүлдөрүнүн кебинде бул мүчө таандык мүчөлүү сөзгө уланганда (элинен издеп тапканым, моюнуңан жайдарим) байыркы эстеликтердеги формасына окшош болушу (Элимен, кунчуйуман (канышамдан), уулуман, сиздерден алтымыш жашымда айрылдым) бул жөндөмө мүчөнүн диалектилик өзгөчөлүгүнөн эмес, тарыхыйлуулугунан кабар бергенсыйт.

Өзбек тилинде да чыгыш жөндөмө (чиқиш келишиги) башка жөндөмөлөр сыяктуу эле өзбек адабий тили менен говорлорунда колдонулушу боюнча айырмачылыктарга ээ болот. Окумуштуу Ш. Шоабдурахмонов: “Чиқиш келишиги ифодаланиш жихатидан й-ловчи ва ж-ловчи шеваларда мабулум даражада фарқ килади. Адабий-орфографик –дан аффикси ўзбек шеваларида бир неча фонетик вариантларга эгадир” дейт. Окумуштуу ж-чыл жана й-чыл говорлордо бул жөндөмө мүчөсүнүн жалганыш айырмачылыктарын да баса көрсөткөн. Өзбек тилиндеги чыгыш жөндөмө (чиқиш келишиги) мүчөсү жогорудагы говорлордун ичинен ж-чылдарда бир нече варианттарга ээ болуп, кыргыз тилиндеги чыгыш жөндөмөнүн мүчөсүнө жакындашат.

Ж-чыл говорлордо чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү төмөнкүдөй тартипте жалганат:

1. Үнсүз жана жоон үндүүлөрдөн соң: **-дан**, тавдан, карзыдан.
2. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин: **-тан**, аттан
3. Ичке үндүү жана жумшак үнсүздөрдөн кийин: **-дән**, төбөдән, мәркөздән.
4. Ичке үндүүлөрдөн жана каткалаң үнсүздөрдөн соң: **-тән**, бөдрөктән.
5. м, н, нг, үнсүздөрдөн кийин: **-нан**, **-нән**, тамнан, сөзүмнән.

Й-чыл жана таяныч говорлордо да бул жөндөмө мүчөсү уңгудагы үндүү жана үнсүздөргө карап, бир канча фонетикалык варианттарга ээ болот:

1. Ташкент говорунда: **-дән// -тән**, йөрдән, дөрөхтән.
2. Наманган говорунда: **-дән// -тән**, көпруктән, эсмөндән.
3. Фергана говорунда: **-дан//дән**, **-тан// -дан**, колдан, чөйдән,.
4. Карши говорунда: **-дан// -тан// -нан**, баладан, каламнан.
5. Хорезм говорунда: **-дан//дән// -тан// -нан//нән**, йөпракыдан, дөмирдән, оттан, часынан, езингнән.

Ошондой эле өзбек тилинин Түркстан, Карабулак говорлорунда чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн ордуна **-дын//дин,-тын//-тин** мүчөлөрү да колонула берет да, мааниси өзгөрбөйт. Мисалы, ундын, ата-инэмдин, чоқтың, Чимгэттин ж.б.

Орто кылымдардагы түрк жазма эстеликтериндегидей **-нын, -дын** мүчөлөрүнүн чыгыш жөндөмөсүнүн ордуна колдонулушу кыргыз, өзбек тилдеринин говорлорунда, айрыкча бир ареалдык алкакта жашаган говорлордо колдонулушу тилдик карым-катыштын тыгыздыгынан болгон деп белгилесек болот.

Кыргыз адабий тилинде бул жөндөмө мүчөсү үндүү тыбыштар менен аяктаган сөздөргө жалганганда жөндөмө мүчөсүнүн үндүү тыбышынын өзгөрүшүнөн анын варианттары пайда болот: а, ы, у тыбыштары менен аяктаган сөзгө жалганса **-дан,-тан, -тан**, ал эми а, э, и менен бүткөн сөздөргө жалганса **-ден,-тен,-нен,-ен**, ал эми ө, и менен бүткөн сөздөргө жалганса **-дөн,-төн,-нөн,-өн** болуп өзгөрөт.

Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөм ичинде ар түрдүү грамматикалык маанилерди билдирет. Кандайдыр бир маалымат, кабар, пикир, билим, тарбия алган объектини да билдирип, сура, бил, оку, үйрөн, ук деген сыяктуу этиштер менен айкашат: Чоң энесинен үйрөнгөн (М.Э.). Биз сиздин тажрыйбаңыздан үйрөнөбүз (К.Б.).

Окумуштуу И. Абдувалиев бул жөндөмөдө турган зат атоочтун берген грамматикалык маанилери катары төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин башталган жерин билдирет: Жедеп түгөнүп, соолуп калганбы, эч кимдин көзүнөн кылайып жаш чыкпайт. (М.Элебеав)
2. Сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин болуп өткөн жерин билдирет: Жети, сегиз үйдөн тиленип, экөөнөн кур чыктым. (М.Элебеав)

Чыгыш жөндөмөдөгү сөз ошондой эле кимдир-бирөө, кандайдыр бир нерсе чыккан, чектеген, кеткен объектини да көрсөтөт да, чектөө, алыстоо маанисиндеги этиштерден болот: достуктан четтеди, айылдан кайтты ж.б.

Ошондой эле кимдир бирөөдөн ажыраган, кутулган, куру калган объектини туюндуруп, *айрыл, ажыра, кутул, куткар, куру кал* деген этиштер менен айкашат: *душмандан арылуу, оорудан айыгуу, наамдан куру калуу, кырсыктан куткаруу* ж.б.

Кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бөлүгүнөн тарагандыгын туюндуруп, бул жөндөмөдөгү сөз бүтүн заттын бир бөлүгүн билдирүүчү сөздөрдөн болот: *жүзүнөн сүйдү, беттен алды, башынан сылады, бутунан тушады.*

Бул жөндөмөдөгү сөз кимдир бирөө, кандайдыр бир нерсе чыккан, кеткен объектини да көрсөтөт да, аны менен байланышкан этиш алыстоо, чектөө маанисиндеги кет, чык, алыста деген кыймыл этиштерден болот. Мисалы, жумуштан четтеди, үйдөн алыстады, эшиктен чыкты ж.б. Ошондой эле кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнөн тарагандыгын туюндурат да бул жөндөмөдөгү сөз бүтүн заттын бир бөлүгүн билдирүүчү сөздөрдөн болот. Мисалы, Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт (макал). Айрым учурларда ар кандай ички сезимдин, сапаттык өзгөрүүнүн, кубулуштун келип чыгышына себепчи, түрткү болгон объектини да көрсөтүп, психикалык ал-абалды билдирүүчү (чарча, корк, чочу, жабырка ж.б.) этиштер, сапаттык өзгөрүүнү билдирүүчү (куура, үшү, семир, арыкта ж.б.) этиштер менен байланышта да айтылат: иштен чарчады, караңгыдан коркту, ысыктын куурады, үндөн чочуду ж.б..

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү өлчөмүн көргөзүп, чыгыш жөндөмөдөгү сөздүн алдына сан атооч келип айтылган да учурлар бар. Мисалы, эки чыныдан ичүү, эки экиден отуруу, бир табактан жеди ж.б..

Ўзбек адабий тилинде да чыгыш (чиқиш келишиги) жөндөмөсүндөгү сөз грамматикалык ар түрдүү маанилерди билдирип, сүйлөм ичинде ар кандай милдеттерди аткарат. Алсак,:

1. Кимдан? Нимадан? деген суроолорго жооп берип, кыйыр толуктоочтук (воситали тўлдирувчи) мааниде келет: Шахар кўзголондан нафас олади.
2. Каердан? деген суроого жооп болуп, кыймыл-аракеттин башталышын (харакатнинг бошланишин), этиштин ордун билдирет: Муродова «Олга» колхозидан томон жўнаб кетди.
3. Қачондан? деген суроого жооп болуп, мезгил бышыктоочтук(пайт холи) милдетти аткарат: Илк тонгдан булбул сайрайди.
4. Нимага? жана нима учун? суроолоруна жооп берип, себеп бышыктоочтук (сабаб холи) милдет аткарат: Шу вақт бирдан булбул шодлигидан сайраб юбарди.
5. Кимдандир? Нимидандир? Суроолоруна жооп болуу менен баяндоочтук (кесим) милдетти аткарат: Бу деталлар қапрондан.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү өзбек адабий тилинде –дан мүчөсү менен уюшулганына карабастан, говолордо варианттарга ээ болуп, айрымдарында (Туркистан, Карабулак) жана эски өзбек адабий тилинде илик жөндөмө мүчөсүнүн (-нын) формасында да жолугарын изилдөөдө кезиктирдик.

Түштүк диалектинин өкүлдөрүнүн кебинде бул жөндөмөдөгү д тыбышы I жана II жактын таандык мүчөлөрү уланган негиздерден кийин түшүп калган учурлар да кездешет: атамдан-атаман, ишимден-ишимен, көчөндөн- көчөңөн ж.б. Мындай өзгөрүүнү академик Б. Б. Юнусалиев говорлордогу жөндөмөлөрдө ассимиляцияга байланыштуу өзгөрүштөр деп эсептейт: “Сөз мурунчул м, н, ң тыбыштары менн бүтсө, илик, табыш жана чыгыш жөндөмөдө мүчөлөрүнүн башындагы үнсүз д тыбышы кээ бир говорлордо (негизинен ичкилик диалектисинин говорлорунда) алдындагы мурунчулга баш ийип, ага окшоп кетүү учрулары байкалат. Ошентип ал үч жөндөмөнүн

ар биринин экинчи варианты пайда болгонун көрөбүз: Көлдө сүзгөн өрдөктөй мойунуңан жайдарим” [Б. М. Юнусалиев:2013, 235].

Чыгыш жөндөмөдөгү сөз бир нече грамматикалык маанилерди билдирерин жогорудагы иликтөөлөрдөн жолуктурдук. Ал эми бул жөндөмөдөгү сөз сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, себеп, сан өлчөм, сыпат бышыктоочтук милдетти аткарат. Айрым учурларда баяндоочтук да милдетти да аткарат.

Эки тилдеги чыгыш жөндөмөсү (чиқиш келишиги) боюнча жыйынтыктар:

Чыгыш жөндөмөдөгү сөз кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин башталган ордун, себебин, ыкмасын, материалын, убактысынын өлчөмүн, ченин, бүтүн буюмдун бир бөлүгүн, салыштырууну, натыйжаны билдирет. Бул жөндөмөдө 3-жактын таандык мүчөсү же жалпы таандык -ныкы мүчөсү уланган сөздөр менен жөндөмө мүчөсүнүн ортосунда “н” тыбышы кошулат:

ата+сы+дан=атасынан, бала+ныкы+дан= баланыкынан

Кыргыз адабий тилинен айырмаланып, түштүк диалектисинин ичкилик говорунда таандык жөндөлүштөгү мындай өзгөчөлүк сакталбайт жана кандай жөндөлсө так ошондой колдонулат. Алсак,

Калың дөйлөс калкы**дан**,

Уккула ырды Барпы**дан**.

Бул өзгөчөлүк тууралуу академик Б. М. Юнусалиев: “Чыгыш жөндөмөдө адабий тилдеги –**нан** мүчөсүнө ичкилик говорлорунда –**дан** мүчөсү төп келет, б.а. бул арадагы айырма мүчөнүн башындагы үнсүздөрдүн башка-башка түшүшүнө (ад.т.-н-//ичк.д.-д-) байланышкан” - дейт [Б. М. Юнусалиев, 2013:232].

Мындан сырткары кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде –**дан** мүчөсү **аз, көп, ашык, кэм** деген сөздөрдөн мурда келген сөздөргө кээде жалганып, кээде түшүп калып да колдонула берет. Айылда жүз (жүздөн) ашык түтүн жашайт (Чн-Ал.). Аксыгаче үч күн көп жол жүрүп барчу элек (Чткл). Ушундай эле өзгөчөлүк өзбек тилинин Самарканд говорунда да жолугат.

Изилденип жаткан эки тилде тең бул жөндөмө окшош мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып, бирдей маанини билдирет, тагыраак айтканда кыймыл-аракеттин башталуу же чыгуу пунктун түшүндүрөт. Бирок кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөсүнүн семантикасы аны менен байланышкан этиштердин мааниси менен да тыгыз байланыштуу. Ошол себептүү төмөнкүдөй маанилерде да колдонулат: кыймыл-аракеттин башталуу убактысын билдирет. Мисалы, Күздөн баштап мектепке барам. Бөлүнүп чыгуу маанисинде: Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман. Кыймыл-аракеттин убактылуу мейкиндик абалын да билдирет: Сен терезеден карадың.

Чыгыш жөндөмөсү зат атоочторго жана атоочтордон жасалган этиштерге уланып, сүйлөмдө убакытты билдирген толуктоочтун милдетин да аткарат.

Өзбек адабий тилинде бул жөндөмөдөгү сөз –дан мүчөсү менен уюшулуп, кыймыл-аракеттин башталышын, келип чыгыш, ажыроо, бөлүнүү себептерин, эки кыймыл-аракеттин аткарылышындагы кыйыр катышын аныктайт. Ал эми өзбек тилинин говорлорунда бул жөндөмө мүчөсү бир нече варианттарда колдонулат. Алсак, окумуштуу Ш. Шоабдурахмонов: “Чиқиш келишиги аффикиси -дан ўзбек шеваларида бир неча фонетик вариантларга эгадир. Ж-ловчи шеваларда чиқиш келишиги Қуйидаги шаклларда ифодаланади: қаттиқ ўзак негизларда: 1) унли ва жарангли ундошлардан сўнг;-дан тавдан, 2) жарангсиз ундошлардан сўнг: -тан аттан, 3) унли ва жарангли ундошлардан сўнг:-дэн төбэдэн, 4) жарангсиз ундошлардан

сўнг:-тэн бэдрэктэн, (м,н,нг) товушларидан ва эгалик аффикслардан сўнг:-нан тамнан, -нэн джүзүмнэн”-дейт. Ошондой эле бул жөндөмө мүчөсүнүн й-чыл говорлордо колдонулуш айырмакчылыктарына да токтолгон: “Й-ловчи шеваларда ҳам чиқиш келишиги аффикси ўзи Қўшилиб келган ўзак-негизнин кандай товуш билан тугашига қараб, бир неча хил фонетик вариантларга эгадир. Масалан, Тошкент шевасида-дэн/-тэн, Фаргона шевасида-дан//-дэн//тан//-тэн. Узбек тилининг Туркистон, Икон ва Қорабулоқ шеваларида чиқиш келишиги аффикси –дын (ундын), -дин (эптэдин), -тын (чоқтың), -тин (Чимгэттин) каби шаклларда ифодаланади” [Ш. Шоабдурахмонов, 1978:150].

Чыгыш жөндөмөсү өзбек тилинин говорлорунда бир топ айырмачылыктарга ээ болуп, айрымдарында илик жөндөмө мүчөсүнүн маанисинде да жолугарын байкадык. Кыргыз тилинде болсо түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда жөндөлүш боюнча айырмачылыктар бар экендигин жогоруда белгилеп кеттик. Ошентсе да жогорудагы салыштыруулардан улам чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү боюнча кыргыз жана өзбек тилдеринин адабий тилиндеринде жалпылыктар көбүрөөк экендигине карабастан айырым өзгөчөлүктөр да бар деген жыйынтыкка келдик. Ал эми эки тилдин говорлорундагы бул өзгөчөлүктөр (таандык уландылардан соң жалганганда –ан, -ен болуп өзгөрүшү, илик жөндөмө мүчөсүндө келиши) жанаша жашаган тилдердин бири-бирине тийгизген таасиринен болгонун байкоо кыйын эмес.

3.3. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия

Кыргыз жана өзбек тилдеринин ортосундагы тарыхый-генетикалык байланыш алардын географиялык жактан канатташ, лингвистикалык жактан өнөктөш болуусун шарттаган деп айтууга болот. Бирок өзбек тилинде айкын көрүнгөн жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимияны өзбек тилине болгон иран тилинин таасири деп бир жактуу бүтүм чыгаруудан

алыспыз. Ошол эле мезгилде азыркы өзбек тилинин диалектилеринде орун алган жана аталган тилдин грамматикалык жактан калыптануусуна таасирин тийгизе алган жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия көрүнүшү дегеле түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын калыптанышы боюнча баалуу тилдик материал болуп саналат. Бул жерде кыргыз жана өзбек тилдеринин ортосундагы грамматикалык өзгөчөлүк жөн гана фонетикалык адаптациянын чегинде түшүндүрүлбөйт. Сөз түркүмдөрүндөгү кылымдар бою келе жаткан фонетикалык омонимия жана сөз түркүмдөрүнүн ортосунда пайда болуучу фонетикалык дал келүүчүлүктү А.М.Щербак терең изилдеген. Окумуштуу зат атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы параллелдүүлүктү жалпы түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн тарыхый жактан калыптануусундагы айырмачылык катарында карап, жалпысынан алганда түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы жиктелүү (дифференция) жетишерлик деңгээлде аныкталган эмес деген бүтүмүн чыгарган. Албетте мындай чечимге толугу менен кошулууга мүмкүн эмес.

Кыргыз тилиндеги айрым бир жөндөмөлөр системасындагы дал келүүчүлүк жана тилди алып жүрүүчүлөрдүн речиндеги синтаксистик конструкцияларды жасоо мезгилинде жөндөмөлөрдүн “орун бошотуусу”, б.а., атооч жөндөмөсү башка жөндөмөлөрдүн милдетин аткаруусу И.А.Батманов тарабынан өз учурунда белгиленген: “Употребление основного падежа в киргизском языке рассмотрим отдельно в следующих случаях: 1) в значении прямого падежа; 2) в значении косвенных падежей (пережитки случаев “расширения” значения основного падежа для обслуживания новых представлений, когда не сложилась еще специфическая для них форма. В современном употреблении этого падежа обнаруживается передача неопределенных (абстрактных) объектов; 3) в значении косвенных падежей, при опущении формальных элементов (здесь основной падеж выступает уже с заместительной функцией)” [И.А.Батманов: 1938, 45]. Окумуштуунун кыргыз тилиндеги атооч жөндөмөсүнүн грамматикалык маанисинин

кеңейишин эскинин калдыгы катарында кабыл алуусу анчалык илимий жактан такталбаган факт болуп саналат. Анткени биз жогоруда баса көрсөткөндөй эле жалпы эле түрк тилдеринин жөндөмөлөр системасында, анын ичинде кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн ортосундагы пайда болгон фонетикалык омонимия жалпы эле түрк тилдериндеги тарыхый процесстин тил аркылуу чагылуусу болуп саналат. Бирок окумуштуунун илик жөндөмөсүнүн атооч формасында берилүүсү эмес, атооч жөндөмөсүнүн табыш жөндөмөсүнүн милдетин аткаруу учуруна токтолгондугун айта кетүүбүз зарыл. Анткени көпчүлүк учурларда кыргыз тилинде жана кыргыз тилинин дегеле бардык диалектилеринде изафеттик формадагы сөз айкаштарынын типтерин уюштурууда илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн талап кылынбаган учурун көрсөтүүгө болот. Кыргыз тилиндеги мындай грамматикалык өзгөчөлүк көбүн эсе топонимияда сакталгандыгы кыргыз тилчилери тарабынан таасын белгиленген. Мисалы, алманын шагы → алма шагы, тоонун булагы → тоо булагы, баланын тили → бала тили ж.б.

Ал эми кыргыз тилиндеги илик жана атооч жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан бири-бирине дал келүүсү кыргыз тилиндеги таандык байланышында турган сөз айкаштарында гана байкалса, өзбек тилиндеги атооч (бош), илик (караткич) жана табыш (тушум) жөндөмөлөрүнүн фонетикалык жактан дал келүүсү алардын контекст тарабынан такталуусунда айкын көрүнөт.

Азыркы өзбек тилинин айрым диалектилериндеги жөндөмө категориясындагы фонетикалык омонимиянын таралышына кайрылсак аталган тилдеги фонетикалык жактан дал келүү жана грамматикалык жактан бир эле аффикстин түрдүү жөндөмөлөрдүн милдетин аткаруусу жалпы түрк тилдериндеги байкалган көрүнүш болуп саналат. Ошондой эле мындай лингвистикалык жактан болгон маанилүү жагдай жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан өнүгүүсүнөн кабар берет.

Биздин оюбузча өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн б.а. аффиксинин финалдык абалдагы азыркы түрк тилдеринде сейрек кездешүүчү **н** жана байыркы түрк тилдик абалынан бери сакталган **г** тыбыштарынан айкашынан турган татаал **нг** тыбышы айрым түрк тилдеринде **ң** мурунчул үнсүзүнүн жаралышына кыртыш болгон деп айтууга болот. Себеби көпчүлүк белгилүү түркологдор А.Н.Кононов, В.В.Решетов, Б.М.Юнусалиев **нг** дифтонгу түрк тилдерине тиешелүү экендигин ишенимдүү аргументтер менен аныктай алышкан. Өзбек тили иран тилинде сүйлөгөн элдердин, андан кийин араб тилинин адстраттык таасири күчтүү болгон тилдик ареалда өз өнүгүүсүн улантып келсе деле **нг** дифтонгун кылымдар бою сактап келген өзгөчө лингвистикалык түзүлүш болуп саналат. Байыркы түрк тилдик абалында толук морфологиялык милдетти аткарган илик жөндөмөсүнүн финалдык тыбышы боюнча окумуштуулардын ортосунда азыркы күнгө дейре бир пикирге келүү байкалбайт. Анткени аталаган **нг** тыбышы алтай доорунда деле алгачкы синтаксистик конструкцияларды түзүүдө активдүү абалда болгондугун түркологдор белгилешкен. Ошондой эле өзбек тилинде карлук жана чагатай тилдеринин таасири күчтүү болгондуктан аталган татаал тыбыштын жок болуусу үчүн тарыхый шарт болгон эмес деп белгилөөгө болот. Бирок белгилеп кетүүчү жагдай, азыркы күнгө дейре аталган татаал тыбыш боюнча, б.а., өзбек тилинин илик (караткич келишиги) жөндөмөсүнүн негизги морфологиялык көрсөткүчү катарында бүгүн күнгө сакталган **-нинг** аффиксинин финалдык абалындагы **нг** татаал фонемасы боюнча алгылыктуу пикирлер илимий жагдайда айтыла элек деп эсептеп, аталган татаал тыбыш жөн гана тилдик байыркы абалдан кабар берүүчү белги катарында эмес, илимий жактан көп маселелердин ачылуусуна себеп болуучу архетип экендигин унутпообуз керек.

Тилдик байыркы абалдан бери тарыхый жактан өзгөрүүгө учураган **нг** тыбышы боюнча азыркы күнгө чейинки илимий сүртүмдөрдү эске албай коюуга болбойт. Алтай тилдик бүлөөсүндө бир ареалдык чөлкөмдө болгон

тилдердин, ошондой эле корей тилинин фактыларына таянуу менен жалпы түрк тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн формасы байыркы түрк тилдик этабынан алда канча мурда калыптанган деген бүтүм чыгарууга болот. Бул тууралуу окумуштуулар мындай дешет: **”Исходя из таких знаменательных совпадений для древнетюркского и корейского родительного падежа(ограничения в лексемном охвате по признаку личности имен), можно хронологизировать процессы формирования родительного падежа периодом, предшествующим сложению раннепратюркского языка. Вместе с тем можно предполагать наличие формировавшегося родительного падежа в местоименной парадигме, а под ее индуцирующим воздействием-также и в именной и поссессивноименной парадигмах раннепратюркского склонения. На этом этапе еще обнаруживается большое материальное сходство алломорфов родительного падежа(для основ как на гласный, так и на согласный) с алломорфами показателя принадлежности 2-го лица”** [Срав.ист.гр.тюрк.яз.:130,93]. Албетте жогоруда келтирилген окумуштуунун пикиринде байыркы түрк тилиндеги **нг** татаал дифтонгу жөнүндө эмес, түрк тилдеринин байыркы абалындагы илик жөндөмөсүнүн финалдык чегин көрсөтүүчү **-н** жана **-ң** аффикстери жөнүндө айтылат да, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарылат: “...восстанавливаются:

а) **-In ~ -Iŋ** для основ на согласный, а также для имен с аффиксами принадлежности, причем для 3-го лица – с поссессивным **-n**;

б) **-n ~ -ŋ** для основ на гласный” [Срав.ист.гр.тюрк.яз.:130,93]. Ошондой эле илик жөндөмөсүнүн диалектилик варианттары байыркы түрк дооруна мүнөздүү экендиги аталган эмгекте көрсөтүлгөн. Башкача айтканда: «Алломорфы родительного падежа с зубно-носовым **n** и заднеязычным носовым **ŋ** в ауслaute восстанавливаются в раннепратюркском на правах диалектных вариантов” [Срав.ист.гр.тюрк.яз.:130,93]. А.М.Щербак байыркы түрк доорундагы илик жөндөмөсүндөгү морфеманын финалдык чегин көрсөтүүчү **-n** морфемасынын байыркылыгын далилдөө менен, учуроо

жыштыгынын сээлдешине карай **ŋ** тыбышынын соңкулугун белгилеген [А.М.Щербак:146,6]. М.Рясянен өз пикирин төмөндөгүчө билдирет: “... конечный древне-тюркский **ŋ** в корневых морфемах восходит к **ŋ** монгольско-тюркского праязыка, а переход **n > ŋ** в турецком литературном языке и его диалектах не является древним” (168-69). Ошол эле мезгилде мындай лингвистикалык көрүнүш кыргыз жана өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн байыркылыгынан кабар берет.

Илик жөндөмөсү кыргыз жана өзбек тилдеринин алгачкы сыпаттоо грамматикаларын түзүшкөн окумуштуулардын пикири боюнча атооч жөндөмөсүнөн кийинки орунду ээлегендиги деле орус тилинин жөндөмөлөр парадигмасынын инерциялык таасиринин негизинде жаратылган деп айтууга толук негиз бар. Бирок атооч жөндөмөсүнөн кийинки орунду ээлеген илик жөндөмөсүнүн мүчөсү ар дайым атооч жөндөмөсүнөн кийин уланат. Себеби атооч жөндөмөсүнүн формасында турган зат атоочко **биринчи иретте мейкиндик маанисин эмес, таандык маанисин берүүчү жөндөмө мүчөсү уланат**. Ошондой эле жалпы жөндөмөлөр системасын логикалык жактан ажырагыс тутумдашкан эки алкакка ажыратууга болот. Субстантивдик багыттагы жөндөмөлөр жана объектилик маанидеги мейкиндик жөндөмөлөрү деп бөлүүгө болот. Анткени **атооч жана илик жөндөмөлөрү ар дайым субстантивдик мааниден алыстабай зат атоочтун негизги маанисин тактап турса, калган жөндөмөлөр объектинин мейкиндик жана мезгилдик константаларга болгон катышын тактап көрсөтүшөт**. Ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги атооч (бош) жана илик (караткич) жөндөмөлөрү грамматикалык маанилери боюнча анчалык айырмаланбайт. Мындай айырмачылыкты өзбек тилинин айрым диалектилик өзгөчөлүктөрүнөн жана кыргыз тилинен байкоого болот.

Түркологдордун пикири боюнча тилдин тарыхындагы негизги өнүгүү этаптарын чагылдыруучу тилдин элементтери негизинен ар бил тилдин диалектилик формаларында сакталат. Мына ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн тарыхый жактан калыптануусундагы

айрым өзгөрүүлөрдү сактаган жана аталган тилдердин салыштыруу планында үлгү катарында каралган диалектилик фактыларга кайрылуубуз максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Алдын ала белгилеп кетүүгө ылайыктуу болуп саналган илимий жагдай, өзбек тилинин айрым бир диалектилериндеги жөндөмөлөр системасынын сандык көрсөткүчү бир кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Башкача айтканда, кыргыз тилине салыштырмалуу өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык омонимия бир кыйла ачык жана формалдык жактан так манифестацияланат деп айтууга болот.

№5-таблица

Өзбек тилинин сөз башында ж тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (<i>Ж-ловчи шеваларда</i>) илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин финалдык тыбышына карай өзгөрүүсү		
Жөндөмөлөр	Үндүү тыбыштан кийин	Үнсүз тыбыштан кийин
1.Атооч ж. (Б. к.)	Ø	Ø
2.Илик ж. (К. к.)	<i>-нынг,-нинг</i>	<i>-дынг//-тынг ~динг//-тинг</i>
3.Табыш ж. (Т. к.)	<i>-ны,-ни</i>	<i>-ды//-ты ~ди//-ти</i>
4.Барыш ж. (Ж. к.)	<i>-га, -гд</i>	<i>-ка, -га~ кд//-на, -нд</i>
5.Жатыш ж. (У.п.к.)	<i>-да, -дд</i>	<i>-да //-та~дд//-тд</i>
6.Чыгыш ж. (Ч. к.)	<i>-дан, -ддн</i> <i>- нан, -ндн</i>	<i>-дан //-дан, ~ -ддн//-тдн</i> <i>- нан, -ндн</i>

Ал эми өзбек тилиндеги **й** тыбышын сөз башында активдүү колдонушкан диалектилик аймактарда илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык жактан толук бойдон дал келүүсү өзбек тилиндеги гана эмес жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын категория катарында

калыптануусундагы өзгөчө тарыхый этап катарында мүнөздөлөт. Мындай көрүнүш кыргыз тилинде толугу менен кайталанбайт. Анткени кыргыз тилинин орто кылымдардагы иран тилинин басымында болбогондугу жана түрк тилдерине тиешелүү болгон сингармонизм мыйзамын азыркы күнгө дейре сактап келгендиги менен да түшүндүрүлөт. Өзбек тилиндеги илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык омонимиясы кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмө категориясынын калыптануу процессинин татаалдашуусунун жана башка тилдик системалар менен болгон алакасынын чагылуусу катарында да мүнөздөлөт. Төмөндө өзбек тилинин *й* тыбышын сөз башында активдүү пайдаланышкан өзгөчөлүгү менен өзбек тилчилери тарабынан айырмаланган диалектилериндеги грамматикалык жактан айкын көрүнгөн **илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш)** жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн фонетикалык омонимиясын, ошол эле учурда өзбек тилиндеги **жс** тыбышын сөз башында активдүү колдонушкан диалектилик аймактардагы жөндөмөлөр системасынын грамматикалык өзгөчөлүгүн салыштырабыз.

№6-таблица

Өзбек тилинин сөз башында й тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (<i>Й-ловчи шеваларда</i>) илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин финалдык тыбышына карай өзгөрүүсү (<i>Ташкент говору боюнча</i>)		
Жөндөмөлөр	Үндүү тыбыштан кийин	Үнсүз тыбыштан кийин

1.Атооч ж. (Б. к.)	Ø	Ø
2.Илик ж. (К. к.)	-нъ	нз, в, й үнсүздөрүнөн сон -нъ , калган
.....	-нъ	учурларда негиздин финалдык үнсүзүнө
	-га, -гд	жараша -мъ,-лъ,-шъ,-зъ,-гъ
3.Барыш ж. (Ж. к.)	-гд	формасында ылайыкташып келет.
4.Жатыш ж. (У.п.к.)	-дан, -ддн	-га//кд ~ -кд
5.Чыгыш ж. (Ч. к.)	-нан, -ндн	-ддн//мдн

Таблицадагы жөндөмөлөр системасынын грамматикалык көрсөткүчтөрүнүн сандык жана сапаттык өзгөчөлүгүнөн Орто Азия чөлкөмүндөгү көп кылымдар бою иран тилинде сүйлөгөн элдер менен тыгыз тилдик алакада өнүккөн өзбек тилинин жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан калыптануусу бир канча маанилүү тарыхый этаптарды башынан өткөргөндүгү көрүнүп турат. Ошондой эле белгилүү түркологдор А.Дмитриев, А.В.Кононов жана В.В.Решетовдор белгилешкен өзбек тилинин жөндөмөлөр системасындагы жөндөмөлөрдүн сандык жактан кыскаруусу сапаттык жактан өзгөрүүгө алып келбеген учурда деле өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын мыйзам катарында тарыхый жактан калыптануусуна өз таасирин тийгизе алган.

Жогорудагы салыштыруулардан көрүнгөндөй эле өзбек тилинин тарыхый өнгүүсүндөгү жөндөмө категориясында тарыхый фактылардын сакталып калгандыгы азыркы мезгилдеги диалектилик формаларында ачык байкалат. Биз жогоруда токтолуп өткөндөй, сөз башында **ж** үнсүзүн активдүү колдонгон аймактарда жөндөмөлөр сандык жана сапаттык жагынан бир канча өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен бир эле мезгилде ар бир жөндөмөнүн бири-бирине салыштырмалуу өз алдынчалыгы сакталган. Мындай формалык жактан болгон кескин айрмачылыктар кыргыз тилинде байкалбагандыгы менен, азыркы кыргыз тилинин түштүк аймагында жайгашкан говорлорунда, айрыкча ичкиликтердин жөндөмө категориясын пайдалануусунда үндүүлөр

менен аяктаган негиздерге илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү уланган учурда **-нын** аффиксинин баштапкы уяң **н** үнсүзү жумшак **д** тыбышы менен алмашат. Кыргыз тилинде мындай фонетикалык алмашуу жалпы жөндөмө категориясынын сандык жана сапаттык жактан болгон айырмачылыгына алып келбестигин окмуштуу Б.М.Юнусалиев таасын белгилеген. Ал эми өзбек тилинин жөндөмөлөр системасына кайрыла турган болсок, улам батыш тарапка карай жылган сайын өзбек тилиндеги жөндөмөлөр категориясынын сандык жана сапаттык жактан болгон айырмасы тилди алып жүрүүчүлөрдүн актуалдуу речинин калыптануусуна ырааттуу түрдө өз таасирин тийгизери тилчилер тарабынан белгиленген.

Төмөндө Өзбекстандын батыш тарабындагы говорлордо жөндөмөлөр системасынын сандык жана сапаттык жагынан болгон айырмачылыктарын карап көрөбүз.

Фергана жана Хива-Ургенч говорлорунда системалуу түрдө илик (караткич) жана табыш (тушум) жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрүнүн дал келүүсү өкүм сүрөт жана аталган жөндөмөлөрдүн фонетикалык омонимиясынын туруктуулугу байкалат.

№7-таблица

Өзбек тилинин сөз башында й тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (<i>Й-ловчи шеваларда</i>) илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин финалдык тыбышына карай өзгөрүүсү (<i>Фергана говору боюнча</i>)		
Жөндөмөлөр	Үндүү тыбыштан кийин	Үнсүз тыбыштан кийин

1.Атооч ж. (Б. к.)	Ø	Ø
2.Илик ж. (К. к.)	-нъ	-дъ// -тъ
.....	-нъ	-дъ// -тъ
3.Барыш ж. (Ж. к.)	-гд	-гд // -кд ~ -кд
4.Жатыш ж. (У.п.к.)	-дд	-дд// -тд
5.Чыгыш ж. (Ч. к.)	-ддн	-ддн// -тдн

Фергана өрөөнү кылымдар бою Орто Азияны жердеген түрк урууларынын саясий жактан гана эмес, маданий жана лингвистикалык жактан да борбору катарында кызмат кылгандыгы баарыбызга тарыхый эмгектерден улам белгилүү, анткени тарыхый эмгектерде маалыматтар далилдүү аргументтердин негизинде белгиленген.

Ошондой эле Фергана өрөөнү жана Андижан шаарларында, аларга жакын жайланышкан аймактарда кыргыз жана өзбек тилинде сүйлөгөн уруулардын жашагандыгы тууралуучкай маалыматтар Махмуд Кашгаринин эмгегинде да айтылган. Мындай тарыхый маанилүү этап тилдик алакада болуп келишкен кыргыз жана өзбек элдеринин тилинде терең изин калтырып, бир канча грамматикалык жактан болгон айырмачылыктарга да тарыхый-лингвистикалык кыртыш катарында кызмат кылгандыгы илимий чөйрөдө айкындалган факт. Окумуштуу Ж.Жумалиевдин изилдөөлөрүндө Андижан аймагын жердеген кыргыз урууларынын тилиндеги айрым лексикалык өзгөчөлүктөрдүн грамматикалык жактан жылышууларга алып келе тургандыгы бир кыйла ынанымдуу талданган [Жумалиев: 1983, 130].

Ал эми өзбек тилинин диалектилериндеги жөндөмөлөрдүн фонетикалык омонимиясын жана алардын сандык жактан кыскаруусун бир гана синтаксистик милдетин аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн туруп түшүндүрүү бир жактуу болуп саналат. Себеби жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан калыптануусу бир канча этаптарды

башынан өткөргөндүгү менен да өзгөчөлөнөт. Ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдеринин морфологиялык жактан ийкемдүүлүгү айрыкча алардын жөндөмөлөр системасында көрүнөт. Эгерде азыркы өзбек тилинин Карши диалектисиндеги жөндөмөлөрдү алып көрө турган болсок, андан өзбек тилинин башка диалектилерине салыштырмалуу бир канча маанилүү формалдык жана грамматикалык жылышууларды байкоого болот.

Белгилеп кете турган жагдай, өзбек тилинин Карши говорунда жөндөмөлөр сандык жактан кыскаруу менен бирге жөндөмө категориясындагы жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүүсүндө байкалган фонетикалык омонимияга көбүрөөк дуушар болгондугу менен айырмаланат. Мындай маанилүү лингвистикалык фактор жөн гана фонетикалык дал келүү эмес экендигине Карши говорундагы жөндөмөлөр системасын өзбек тилинин башка говорлоруна, анын ичинде өзбек адабий тилине салыштырууда да ынанабыз.

№8-таблица

Өзбек тилинин сөз башында й тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (<i>Й-ловчи шеваларда</i>) илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин финалдык тыбышына карай өзгөрүүсү (<i>Карши говору боюнча</i>)		
Жөндөмөлөр	Үндүү тыбыштан кийин	Үнсүз тыбыштан кийин
1.Атооч ж. (Б. к.)	Ø	Ø
2.Илик ж. (К. к.)	-нъ	-нъ, -дъ// -тъ
.....	-нъ	-нъ, -дъ// -тъ
3.Барыш ж. (Ж., У.п.к.)	-йа	-гд // -кд ~ -кд
4.Чыгыш ж. (Ч. к.)	-дан	-дан// -тан// -нан

Жогорудагы таблицадан көргөндөй өзбек тилинин Карши говорунда фонетикалык омонимиянын активдүүлүгүнө күбө болубуз. Себеби өзбек тилинин аталган говорунда жөндөмө категориясы 4 гана жөндөмө менен чагылдырылат. Мындай сандык жактан кыскаруу кыргыз тилинде

байкалбайт. Демек кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясын толук калыптанган тилдик категория катарында белгилөөгө болот. Бирок белгилеп кете турган маанилүү жагдай, кыргыз тилиндеги айрым бир жөндөмө категориясында байкалган грамматикалык жактан дал келүүчүлүктү И.А.Батманов байыркы тилдик доордон сакталган көрүнүш катарында түшүндүрүп, тилдеги жөндөмө категориясы калыптана элек мезгилде мындай дал келүүчүлүк мыйзам ченемдүү деген пикирин билдирген [И.А.Батманов: 1938, 45].

Ал эми өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын грамматикалык жактан калыптануусуна көз жүгүртө турган болсок, жогоруда көрсөтүлгөн Карши говорундагы жөндөмөлөр системасындагы омонимия тилдин байыркы абалынан сакталган көрүнүш катарында эмес, өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптануу этабы катарында мүнөздөлүүсү зарыл. Анткени Орто Азиянын социалдык-экономикалык жана маданий борборуна жакын жайгашкан өзбек уруулары ар дайым башка тилдик системалар менен активдүү алакада болуп келген. Ошондой эле орто кылымдарда Орто Азияда түзүлгөн тилдик ареалга иран тилинин таасири күчтүү болгон. Тилдердин ортосунда болгон мындай маанилүү карым-катыш жалпы түрк тилдериндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүгүнө жараша жаңы формалардын жаралуусуна өбөлгө түзгөн десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз тилинин жалпы грамматикалык жактан өнүгүүсүндө жогоруда биз белгилеп кеткен, өзбек тилиндеги жөндөмөлөр категориясында жолуккан жөндөмөлөр системасынын сандык жактан кескин кыскаруусу жолукпайт. Кыргыз тилчилери Ж.Шүкүров, Ж.Мукамбаев жана Г.Бакиновалар тарабынан кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасы туруктуу категория катарында бир кыйла эртерээк калыптангандыгы белгиленген. Кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрүнө комплекстүү талдоо жүргүзгөн Г.Бакинова өз эмгегинде "Грамматикалык жагынан кыргыз тилинин диалектилери бири-биринен өтө аз айырмаланарын белгилеп, ал эми

лексикалык жагынан айырма көп экендигин, аны изилдөөнүн мааниси өтө зор экендигин” баса көрсөткөн [Г.Бакинова:1956, 123].

3.4. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги багыттоочу (вектордук) маанидеги жөндөмөлөрдөгү айырмачылык жана окшоштуктар

Кыргыз жана өзбек тилдеринде коммуникативдик негизги бирдик болгон сүйлөмдүн ички семантикалык структурасынын өзөгүн зат атооч жана анын негизги жөндөмөдөгү формасы түзөөрү илимий чөйрөдө белгилүү. Анткени бизди курчап турган дүйнөдө биздин жашообуздун орбитасын заттар, материянын табигый формалары ээлеп турат. Ошондуктан алардын мейкиндиктен алган орду жана мезгил мерчемине болгон катышы объектилердин табигый катышына карай түзүлөт. Мейкиндик жөндөмөлөрү морфемалык жана семантикалык жактан өз ара карама-каршы коюлбаса деле лингвистикалык жактан жиктелет. Алардын бири-бирине болгон семантикалык жактан жакындыгы алардын формаларында деле чагылат. Белгилеп кетчү зарыл жагдай, мейкиндик жөндөмөлөрү субъект менен предикатты байланыштырган вербалдык катыш деп айтууга болот. Себеби коомдун мүчөлөрүнүн тарыхый жактан өнүгүүсүн камсыз кылган жана байланыштырган негизги категориялардан болгон субъектти жана предикатты байланыштыруу менен мейкиндик мүчөлөрүнүн формалары коммуникацияны реалдуу түрдө иш жүзүнө ашырат.

Мейкиндик маанидеги жөндөмөлөр барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү алгачкы ирет И.А.Батманов тарабынан илимий иликтөөгө алынган да ага чейин кыргыз тил илиминде сыпаттоо багытында гана изилденген.

Биз жогоруда илик жөндөмөсүнүн жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмө категориясындагы орду жана грамматикалык маанисине токтолгонубузда өзбек тилиндеги **илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш)** жөндөмөлөрүнүн ортосундагы формалдык жактан дал келүүчүлүк жөнүндө сөз кылганбыз. И.А.Батманов кыргыз тилинде

жөндөмөлөр грамматикалык жактан аталаган объектке болгон катышына карай да айырмачылыктарга ээ болушарын, кыйыр (мейкиндик) жөндөмөлөрдүн лингвистикалык табиятына мүнөздөмө бергенде белгилеп кеткен: “Как мы уже указывали, современное употребление основы в значении косвенных падежей для передачи неопределенного объекта, представляя из себя отголосок явлений пережиточного порядка, установилось, очевидно, следующим образом:

1. Отсутствие логической категории объекта (когда процесс, агент и объект не выделялись) не вызвало к жизни соответствующего оформления; склонения на этой стадии еще не было.

2. Появления логической категории объекта, хотя и вызвало впоследствии к жизни формальное (безразлично: контекстуальное или морфологическое) выражение объекта, значительное время продолжало обслуживаться еще основами, не принадлежавшими ни к какому падежу.

Впоследствии, благодаря создавшемуся противоречию между содержанием мысли и средствами ее выражения, основа сохранила за собой функцию для передачи прямого падежа и, впрочем, косвенного падежа при выражении неопределенного объекта» [И.А.Батманов: 1938, 46].

Ошондой эле окумуштуу кыйыр жөндөмөлөрдүн генезисин жана лингвистикалык жактан таризделишин бир кыйла объективдүү айкындай алган. Анын пикирине таянсак «аныкталган объектти» тил аркылуу чагылдыруу, тактап айтканда, формалдык жактан туюнтуу үчүн бөлүкчөлөр жана жандоочтор чоң роль ойнойт. Илимпоз өз оюн тактоо үчүн төмөндөгүдөй аргументтерди келтирет: «В позиции прямого дополнения, когда речь идет об абстрактном объекте действия (о предмете вообще, о групповом, не выделяемом из числа прочих, подобных ему, объекте) выраженном существительным:

Kiter oquidum – я читал книги (вообще, а не одну конкретную» [И.А.Батманов: 1938, 46]. (Х.Карасаевди кошом)

И.А.Батманов бул эмгегинде жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын генезиси жана философиясы боюнча олуттуу маселени кароого койгон. Бирок аталган маселени чечүүдө окумуштуу орус тилдүү болгондуктан, арийне, флективдүү тилдердеги лингвистикалык категорияларга таянгандыгы байкалат.

Кыйыр жөндөмөлөрдүн кыргыз тилинде атооч жөндөмөсүнүн формасында туруп эле грамматикалык маанини чагылдыруусу өзбек тилиндеги кыйыр жөндөмөлөргө салыштырмалуу кылымдар бою өнүккөн жөндөмөлөр системасынын типологиялык өзгөчөлүгү экендиги байкалат. Анткени өзбек тилинде жөндөмөлөр системасындагы фонетикалык жактан болгон дал келүүчүлүк, тактап айтканда, жөндөмөлөр системасынын парадигматикасындагы формалдык омонимия, негизинен, илик (караткич), табыш (тушум) жана барыш (жуналиш) жөндөмөлөрүнүн ортосунда байкаларын иликтөөлөрдөн байкадык. Мындай өзгөчөлүктү дегеле түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрүнүн калыптануусундагы «эскинин калдыгы» катарында кароо чындыкка анчалык коошпойт. Себеби бизге белгилүү болгондой эле орто кылымдардын чегинде жалпы эле Орто Азия чөлкөмүндө калыптанган тилдик ареалдын пайда болгондугун жана кыргыз, өзбек тилдеринин тарыхый жактан өнүгүүсүндө тарыхый этап катарында сакталгандыгын эстен чыгарбообуз керек. Ошондой эле жөндөмөлөр системасы жалпы эле тилдик түзүлүштүн фундаменталдуу негизин ээлеген категория катарында жана ар дайым тынымсыз өнүгүүдө болгон система катарында алардын ортосундагы туруктуулук, кала берсе тыгыз байланыш болот. Тил илиминде белгилүү болгондой актуалдуу речтин таасири тилдик системанын динамикасына жана тарыхый өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Мындай мыйзам ченемдүүлүктүн жөндөмөлөр системасына болгон катышы көп кылымдар бою сакталган. Ушундай тилдик системанын формалдык жактан мааниге ээ боло алган элементтеринин ортосундагы байланыш алардын формалдык жактан болгон өз алдынчалыгына жана көз карандылыгына олуттуу таасир көрсөткөн. Көпчүлүк окумуштуулар түрк

тилдери боюнча изилдөөлөрүндө белгилегендей, жөндөмөлөр системасында ар дайым негиздин атооч формасындагы грамматикалык маанисине басым жасалган.

Ал эми өзбек тилиндеги жөндөмөлөрдүн атооч формасында сакталышы же болбосо айрым жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүрүлүп айтылышы лингвистикалык жактан башкачарак мүнөздөлөт. Өзбек тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптануу тарыхына алгачкылардан болуп кайрылышкан Н.К.Дмитриев, А.В.Кононов, В.В.Решетов жана өзбек окумуштуулары А.Г.Гуломов, М.Мирзоевдер өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасы жалпы эле түрк тилдериндеги мыйзам ченемдерге ылайык өнүккөндүгүн белгилешкен. Ошондой эле өзбек тилинин сыпаттама грамматикаларын түзүүгө активдүү катышкан М.Мирзоев илик (караткич) жөндөмөсүнүн атооч жөндөмөсүнүн формасында туруп татаал конструкцияларда катышуусун, тактап айтканда, актуалдуу речте илик (караткич) жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү болуп саналган **-нинг** аффиксинин түшүрүлүп айтылган учурун төмөндөгүчө баяндайт: «Келишик аффикси **-нинг** билан шаклланиб, реал карашлилик ифодалайдиган форма белгили караткич келишиги дейилади. Белгили караткич келишиги предметнинг аник белгили предметга карашлилигини, хослигини ифодалайди: *колхознинг боги каби*» (90). Окумуштуу өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн (-нинг) берилишине жана көмүскө абалда болуусуна карай эки түргө ажыраткан. Ошол эле мезгилде М.Мирзоев өзбек тилиндеги илик (караткич) жөндөмөсүнүн мындай морфологиялык жактан жиктелүүсүн өз алдынча терминдер менен белгилеп, бирок кыргыз тилиндеги И.А.Батмановдун пикиринен алыстаган эмес. Бирок кыргыз жана өзбек тилдеринде илик жөндөмөсү, жогоруда биз өз пикирибизде билдиргендей, негизги жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн грамматикалык чегин чагылдырган өзгөчө тилдик категория экендигин эсибизден чыгарбообуз керек. Ошондуктан илик жөндөмөсү жалпы эле жөндөмөлөр системасын таандык категориясы менен ар бир тилдин ички мыйзамдарынын негизинде байланыштырган жана

өзгөчө мааниге ээ боло алган жөндөмө болуп саналат. Жалпы түркология жаатында түрк изафети катарында таанылган татаал конструкцияларды уюштурууда көпчүлүк учурда илик жөндөмөсүнүн грамматикалык мааниси контексттен болгон көз карандылыгы менен аныкталат. Мындай өзгөчөлүктү М.Мирзоев бир кыйла ынанымдуу аныктоого жетишкен: «Белгисиз караткич келишигидаги от узидан сунги от билан маъно ва грамматик жихатдан жуда зич боғланган булиб, улар орасига бошка суз киритиш мумкин эмас» – деп жыйынтыктайт (90). Биз окумуштуулардын пикирин салыштыруу менен бир эле маанилүү тилдик мыйзамдын аткарылышына ар тараптуу өңүттөн кайрылуу учурун сунуш кылмакчыбыз. И.А.Батманов кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү болуп саналган **-нын** аффиксинин түшүрүлүп айтылган учурун илимий жактан мындайча таржымалдайт: «Поскольку основной падеж в позиции приименного определения соответствует по своей функции родительному падежу, с той лишь разницей, что выражает отношение к неопределенному, абстрагированному объекту, он именуется в тюркологической литературе родительным не оформленным падежом» (19). И.А.Батманов жогорудагы өзбек окумуштуусу М.Мирзоев тарабынан айтылып жаткан «белгисиз караткич келишиги» (90), б.а., илик жөндөмөсүнүн белгисиз формасы жөнүндө сөз кылып жаткандыгын түшүнүү кыйын эмес.

Илик жөндөмөсүнөн кийинки орунду ээлеген жана объекттин мейкиндиктеги абалын тактаган табыш жөндөмөсү көбүн эсе илик жөндөмөсү менен дал келүүсү өзбек тилинде ачык манифестацияланат. Мисалы, салыштырмалуу кыргыз тили менен болгон карым-катнаш стабилдүү болуп саналган Фергана өрөөнүн жердеген өзбек урууларынын тилинде табыш жана илик жөндөмөсүнүн ортосундагы фонетикалык омонимия бир кыйла активдүү абалда экендиги өзбек тилиндеги материалдар менен тастыкталат. Мисалы, кыргыз тилинде бычактын сабы деп айтыла турган болсо өзбек тилинин Фергана диалектисинде пъякть сôпъ. Ал эми

өзбек адабий тилинде - пичокнинг сопи. Мындай фактыларды көп келтирүүгө болот.

Бирок өзбек тилинин бир гана Фергана диалектисинде эмес сөз башында **й** жумшак үнсүзүн активдүү колдонушкан говорлорунда жана кала берсе Ташкент говорунда деле илик жөндөмөсү менен табыш жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрү дал келет. Мисалы, съзнъ өзыйъзгд мунасьп// өзбек адабий тилинде – сизнинг узингизга муносиб;

№9-таблица

Өзбек тилинин сөз башында й тыбышын активдүү колдонгон диалектилеринде (<i>Й-ловчи шеваларда</i>) илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн ортосундагы фонетикалык омонимиянын манифестацияланышы		
Жөндөмөлөр	Диалектилерде	Адабий тилде
1.Илик ж. (К. к.) 2. Табыш ж. (Ж.к.)	съзнъ өзыйъзгд мунасьп съзнъ топъмдн	сизнинг узингизга муносиб сизни топаман
1.Илик ж. (К. к.) 2. Табыш ж. (Ж.к.)	сувнъ ортасъ сувнъ тошъ	сувнинг ортаси сувни тоши
1.Илик ж. (К. к.) 2. Табыш ж. (Ж.к.)	болланъ уйинчогъ болланъ чакър	болаларнинг уйинчоги болалорни чокир

Жогорудагы өзбек диалектилеринде азыркы мезгилге чейин кеңири жолугуучу тилдик фактылар түрк тилдериндеги, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөр системасындагы парадигманын азыркы мезгилге чейинки тарыхый калыптануусунун мыйзам ченемдүү этабын көрсөтө алат деп түшүнөбүз.

Ошондой эле кыргыз тилинде деле илик жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн ортосунда формалдык жактан дал келүүчүлүк азыркы күнгө чейин өкүм сүрөт. Бирок биз талдоого алып жаткан кыргыз жана өзбек тилдериндеги морфологиялык жактан болгон жиктелүү кескин түрдө

типологиялык айырмачылыктарга алып келет деген ойдон алыспыз. Бирок жогоруда келтирилген кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр жана алардын тилдик структуранын чордону болуп саналган категориянын деңгээлине чейинки тарыхый жактан калыптануусу аталаган тилдердин гана тарыхый-лингвистикалык өзгөчөлүгүнөн кабар бербестен, жалпы түрк тилдериндеги фонетикалык мыйзам ченемдердин реалдашуусуна да өбөлгө түзөт деп ойлойбуз.

Жогоруда биз токтолгон илик жана табыш жөндөмөсүнүн ортосундагы фонетикалык омонимия жана функционалдык жактан болгон жакындык биринчи кезекте кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый жактан болгон өнүгүүсүнөн кабар берет. Анткени бир системанын алкагында иш жүзүнө ашырылган жана жалпысынан алганда тилдик структуранын элементтеринин катышын камсыз кылуучу жөндөмөлөрдүн ортосундагы семантикалык байланышты да эсибизден чыгарбообуз керек.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасында биз өйдө жакта мисал катарында келтирген өзбек тилиндеги илик (караткич) жана табыш (тушум) жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүндө ачык реалдашкан айырманы синтаксистик конструкциялардын курамында гана байкайбыз, ал эми көпчүлүк учурда илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн морфологиялык көрсөткүчтөрү болуп саналган **-нын** жана **-ны** аффикстери негизинен грамматикалык формасын жана функционалдык өзгөчөлүгүн сакташат. Бирок И. А. Батманов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн ортосундагы грамматикалык жана функционалдык катыштын, б.а., бир системанын алкагындагы элементтердин ортосундагы структуралык байланыштын белгиси катарында калыптанган айрым бир фонетикалык дал келүүнү жалпы түрк тилдериндеги эскинин калдыгы катарында кароого аракеттенген. Илимпоздун мындай көз карашы кыргыз тилиндеги тике жана кыйыр деп аталуучу жөндөмөлөрдүн негизги лингвистикалык табиятын ачууга кедергисин тийгизет деп айтууга болот. Окумуштуу атооч жана табыш жөндөмөлөрүнүн ортосундагы фонетикалык омонимияны илимий жактан ачып берүүдө басымды атооч жөндөмөсүнө

жасоо менен бирге кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан болгон татаалдашуусуна, б.а., эволюциясына көңүл бурбай калгандай туюлат. Мисалы, И.А.Батманов өз сөзүндө мындайча токтолот: «Употребление основного падежа вместо винительного или родительного, когда речь идет о неопределенном объекте, мы относим к числу пережиточных явлений расширения функции первичного «никакого» (т.е. одновременно прямого и косвенного) падежа. Употребление же основного падежа при выражении конкретных объектов мы относим к числу новшеств, происходящих благодаря утрате падежных аффиксов» (19). Ошондой эле илимпоз негизги (атооч) жөндөмөсүн ордун басуучу «заместительный» деп атап, аталган жөндөмөнүн башка жөндөмөлөрдүн ордуна колдонуусунун жети учурун белгилеген. Бирок И.А.Батманов көбүн эсе тактоочтор менен атоочтордун айкашынан турган сөз айкаштарын мисал катарында пайдаланган. Ошондой эле мейкиндик маанисинде келген тактоочторго жөндөмө мүчөлөрүнүн улануусун «жөндөмөлөр боюнча башкарбаган» жандоочтор катарында баяндайт. Оюбузду тактоо үчүн илимпоздун баяндамасын келтиребиз: «В сочетании с послелогоми, не управляющими падежами; здесь основной падеж, сочетаясь с послелогоми места и направления, по существу возмещает функции падежа принадлежности, выступая на правах определения к послелогу.

Примеры:

- 1) Yj icinde (вместо yidyn icinde) – внутри дома, в доме;
- 2) Yө icine (вместо yidyn icine) – внутрь дома, в дом;
- 3) Yө icinen (вм. yidyn icinen) – изнутри дома, из дом” (20).

И.А.Батмановдун өз учурундагы түркологиянын жетишкендиктерине жана славян тилдеринин изилдөө фактыларына таянгандыгы ачык эле көрүнүп турат. Себеби тактоочтордун субстантивдешкен формаларына жараша түзүлгөн сөз айкаштары мейкиндик жөндөмөлөрүн анчалык деле талап кылбай тургандыгына окумуштуу көңүл бурган эмес. Ошондой эле

И.А.Батманов мейкиндик маанисиндеги тактоочтордун грамматикалык ордуна көп маани бербей, аларды көбүн эсе жөндөмөлөр системасына киргизүүгө аракеттенген. **Анткени толук субстантивдешүү процессинен арылбаган, б.а., предметтик мааниде эмес мейкиндик маанисиндеги тактоочтор жөндөмө мүчөсүн кабыл алуу менен аныктоочу катарында келип жаткан препозитивдик сыңарынын илик жөндөмөдө турушун көп деле талап кылбайт.**

Жалпы эле түрк тилдериндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн түшүп калуусун автономдуу факты катарында, т.а., фрагментардык багытта гана кабыл албастан, бардык эле түрк тилдериндеги тарыхый процесстин чагылуусу катарында түшүндүрүү бир кыйла максатка ылайыктуу болот. Анткени жалпы жөндөмөлөр системасын тарыхый жактан калыптанган тилдик категория катарында карап, жөндөмөлөр системасындагы айрым фонетикалык, ошондой эле морфемалык жактан болгон жылышууларды жалпы жөндөмөлөр системасынын грамматикалык жактан болгон карым-катышы жана байланышы катарында түшүнүү ашыктык кылбас. Себеби тилдик түзүлүштүн элементтери катарында жана жалпы түрк тилдеринин типологиялык өз алдынчалыгын мүнөздөөчү жөндөмөлөр категориясы фонетикалык жактан фонемалар менен жабдылат. Ошондой эле алардын ортосунда фонетикалык омонимиянын, б.а., фонетикалык жактан дал келүүчүлүктү бардык тилдик системалардагы мыйзам ченемдүүлүк деп белгилөөгө болот. Бул маселеге биринчи кезекте түрк тилдерин ар тараптуу изилдешкен белгилүү түркологдор В. В. Радлов, С. Е. Малов, Д. Мелиоранский, А.В. Кононов, М. Дмитриев, Г. Гуломов, Б. М. Юнусалиев, И. А. Батманов жана Б. Орузбаевалар кайрылышкан.

Түрк тилдериндеги тыбыштык алмашуулар жана алардын грамматикага тийгизген таасирине белгилүү түрколог Э.В.Севортян мындайча токтолгон: “Помимо общности в составе фонем тюркские языки имеют много точек соприкосновения и в области фонетических процессов. Поскольку общие черты в фонетике тюркских языков проявляются лишь в

рамках индивидуальных, особых черт этих языков, то каждое сравнение при таком положении сведется к выявлению частичных особенностей сравниваемых языков на фоне объединяющих общих признаков, к выявлению сходства через различия” (13, М., 1955). Албетте кыргыз жана өзбек тилдериндеги жалпылыктар менен бирге айырмачылыктар кылымдар бою бир алкакта жашап, социалдык жана экономикалык карым-катышта болгон элдердин тарыхы менен да түшүндүрүлөт.

3. 5. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги мейкиндик маанисиндеги жөндөмөлөрдүн калыптануусундагы айрым өзгөчөлүктөр

Жалпы түрк тилдеринин тарыхый жактан калыптануусу жана мезгил агымындагы жиктелүүсү ар дайым тилдик түзүлүштөгү өзгөрүүлөр менен коштолуп тургандыгы белгилүү көрүнүш болуп саналат. Мындай тарыхый жактан болгон жылышуулар кыргыз жана өзбек тилдериндеги лексикалык жактан болгон айрмачылыктарга гана эмес, грамматикалык жактан болгон айрым бир өзгөчөлүктөргө шарт түзөгөн десек жаңылышпайбыз. Түрк тилдеринин грамматикасындагы категориялык мыйзамдардын иликтениш тарыхына кайрылышкан көрүнүктүү түркологдор кыргыз жана байыркы өзбек тилдеринин ортосундагы жакындыктар менен бир катарда өткөн кылымдарда Орто Азиянын айрым чөлкөмүндө пайда болгон тилдик ареалдар аталган тилдерге олуттуу таасир көрсөткөндүгүн айгинелешкен. А. Н. Кононов байыркы түрк тилдик абалындагы жөндөмөлөр категориясын терең иликтөө менен бирге жалпы лингвистиклык чөйрөдө түрк тилдеринин алгачкы абалын чагылдырган байыркы түрк жөндөмөлөр системасы алгачкы доорлордо эле калыптангандыгын жана андан кийинки мезгилдерде тынымсыз өнүгүүнүн жыйынтыгында айрым бир өзгөрүүлөргө учурагандыгын белгилеген. Ошондой эле илимпоз атооч жөндөмөсүн негизги жөндөмө катарында карап, ага салыштырмалуу мейкиндик

жөндөмөлөрүн жалпы түрк тилдеринин грамматикалык жактан өнүгүүсүнүн жемиши катарында белгилеген.

А. Н. Кононовдун эмгегинде негизги деп эсептелген атооч жөндөмөсү грамматикалык жана семантикалык планда табыш жөндөмөсү менен жанаша коюлган, салыштырылган. Белгилеп кетчү жагдай окумуштуу түрк тилдеринин байыркы абалында эле жөндөмөлөр системасындагы дал келүүчүлүк болгондугу жөнүндө кеңири сөз кылып, негизги (атооч) жөндөмө башка жөндөмөлөрдүн пайда болуусуна негиз болгондугун көрсөткөн. Ошондой эле А. Н. Кононов мейкиндик багыттагы жөндөмөлөрдүн негизгиси катарында чыгыш жөндөмөсүн алып, ал эми жатыш жөндөмөсүн болсо чыгыш жөндөмөсүнүн негизинде пайда болгон системанын элементи катарында “местный-исходный” термини менен белгилейт. Белгилүү түрколог өз эмгегинде чыгыш жөндөмөсүндөгү негизги грамматикалык өзгөчөлүк туурасында мындайча баяндайт: “исходный падеж после гласных и согласных (кроме основ на I, r, n) основ – -dan, -dān, -dīn, -dīn; после основ на I, r, n - -tan, -tān, -tīn, -tīn; существует также, по-моему, более вероятное предположение, восходящее конечное – n к аффиксу направительного п., сохранившемся в местоимениях тауан “мне”, сауан “тебе”, оуан “ему”, что не противоречит реально существующему сочетанию исходного п. с послелогом өан” (158). Бул маселеге Н. К. Дмитриев, Э. В. Севортян, Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах, Н. А. Баскаковдор да кайрылып, жалпы түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасындагы өзгөчөлүктөрдү белгилешкен. Мисалы, Н. К. Дмитриев түркмөн тилиндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый калыптануусу башка түрк тилдерине таасирин тийгизгендигин белгилеп, мейкиндик жөндөмөлөрүнүн өзгөрүүсүнө токтолгон. Кийинчерээк В.В.Решетов жана өзбек тилчилери А. Г. Гуломов, Ш. Шоабдурахманов жана С. Усмоновдор (88) түркмөн тилиндеги жөндөмөлөр системасынын өзбек тилине тийгизген таасирин таасын аныкташкан (132). Ошондой эле М. Сапаров өз изилдөөсүндө мындай фактыларга токолот: «Узбеки южного Хорезма с

древнейших времен проживали на хорезмских землях, в нивовьях Сырдарьи, на побережье Аральского моря и Амударьи. Туркмени составляли другую часть огузов и, видимо, их переселение на запад в XI-XII вв. шло не через Аральское море и Хорезм, а по правому побережью Амударьи через Кызылкумы и нынешнюю Чимкентскую область Южного Казахстана (потомки некоторых туркменских племен живут в настоящее время в Нуралинском районе в долине Зеравшана» (47).

Биз тараптан салыштырылып жаткан кыргыз, өзбек тилдериндеги мейкиндик маанисинде колдонулган жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрү формалык жактан өзгөрүүгө учураган түрдө жолугат. Бирок аталган тилдердеги мейкиндик жөндөмөлөрү грамматикалык жактан олуттуу өзгөчөлүктөргө дуушар болгон деп жыйынтык чыгарууга болбойт.

Кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптануусун жана аны менен бирге жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан өнүгүүсүн илимий жактан алгачкылардан болуп талдоого алган белгилүү түрколог И.А. Батманов жатыш жөндөмөсүн “местный”, ал эми чыгыш жөндөмөсүн “исходный” деп атаган. Окумуштуу кыргыз тилиндеги аталган жөндөмөлөрдүн семантикалык жактан жиктелүүсүнө жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө басым жасаган. Бирок, окумуштуунун кылдат талдоого алуусу жана илимий көрөңгөсү, терең баяндамасы азыркы күндө да өз маанисин жогото элек деп айтууга болот.

И. А. Батманов кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсүнүн жөндөмөлөр парадигмасындагы ордун так аныктоо менен бир катарда актуалдуу речтеги аталган жөндөмөнүн аффикстер менен айкашуусундагы төрт негизги учурларды белгилеген. Илимпоз жатыш жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчү болгон **-да** мүчөсү сөз жасоодо да эле болсо өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кире тургандыгын мисалдар менен далилдөөгө аракеттенген. Мисалы, И. А. Батманов мындайча белгилейт: “Форма местного падежа принимает наращения различных словообразовательных и

словоизменительных аффиксов. С формой местного падежа сочетаются следующие аффиксы:

1. Аффикс –qь (для образования прилагательных):

Israniøadaqь soqus – война, происходящая в Испании;

Saardaqь - который (находится) в городе = находящийся, происходящий в школе” (35).

Биз жогоруда белгилегендей И. А. Батмановдун көпчүлүк учурда кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсүн кыймыл-аракет жана анын семантикалык жактан жабдылышын камсыз кылган форма катарында карап, аталган жөндөмөнүн синтаксистик деңгээлдеги бышыктоочтук функциясына өзгөчө басым жасагандыгы байкалат. Окумуштуу айрым бир ат атоочтордун составындагы туруктуу компонентке айланган жатыш жөндөмөсүнүн формасындагы синкретизмдерди мындайча баяндайт: “Следует отметить два частных случая совпадения в форме местного падежа функций местного и направительного падежей; в зависимости от контекста имеют двойное значение выражения

qaida - 1) где? 2) куда?

тында - 1) здесь 2) сюда” (35). Илимпоз азыркы кыргыз тилине да мүнөздүү болгон сурама жана шилтеме ат атоочторунун курамына кирген жана сенек формасына айланган жатыш жөндөмөсүнүн **-да** мүчөсүнүн контексттеги маанисин карагандыгы белгилүү. Бирок И. А. Батмановдун аталган форманын кыргыз тилинин тарыхы жана этностун калыптануусу менен байланыштыруусу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасынын типологиялык өзгөчөлүгүнө такалат. Себеби бир тилдик чөйрөдө тарыхый жактан өнөктөш болгон кыргыз жана өзбек тилдеринин ортосундагы карым-катнаш **тарыхый чындыкка айлангандыгы** аталган формалардын эки тилде тең азыркы күнгө дейре өкүм сүргөндүгү менен аныкталат. И. А. Батманов азыркы кыргыз тилинин өнүгүү этабындагы өзгөчөлүктү мындайча түшүндүрүүгө аракеттенет: “Уживающееся в языковом мышлении совпадение функций двух падежей может быть объяснено исключительно

специализацией значений глаголов, позволяющих установить значение данной формы. В выражении “Qaida barasъn? – Куда идешь?» глагол бар определяет значение кайда (направительная функция). “Qaida turasъn? – Где живешь?» здесь из значения глагола явствует локативная функция» (35). Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасындагы кылымдар бою калыптанган мындай грамматикалык жана семантикалык синкретизм окумуштуу тарабынан так аныкталган (34-36). Белгилеп кетүүчү маанилүү жагдай, жалаң гана кыргыз тилинде эмес, бүтүндөй түрк тилдериндеги, анын ичинде өзбек тилиндеги жөндөмөлөр системасындагы омонимия И.А.Батманов тарабынан да изилденген десек жаңылышпайбыз. Анткени окумуштуунун кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын автономдуу тилдик көрүнүш катарында эмес, тилдик түзүлүштүн башка тармактары менен тутумдаш, тарыхый жактан эриш-аркак калыптана тургандыгын белгилөөсү азыркы кыргыз тил илими үчүн да маанилүү жобо болмокчу.

Үчүнчү бап боюнча кыскача жыйынтык

Изилдөөнүн үчүнчү бабында кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн семантикасы каралды. Ар бир жөндөмөнүн грамматикалык мааниси, өзү жалганган сөзгө белгилүү бир маанини кошумчалары мисалдардын негизинде берилди. Алсак, атооч жөндөмөсү заттын же кубулуштун аталышын туюнтуп, башка жөндөмөлөр үчүн негиз болуп берет. Ошол себептүү бул жөндөмөнү негизги жөндөмө деп да аташат. Бул жөндөмө каралып жаткан эки тилде бирдей семантикалык табиятка ээ.

Илик жөндөмө болсо бир заттын экинчи бир затка таандык экендигин туюнтат да, грамматикалык көрсөткүчү-нын/-нинг. Салыштырылып жаткан эки тилдин мыйзамдарына ылайык, кыргыз тилинде варианттарга ээ болсо, өзбек адабий тилинде туруктуу болуп өзгөрүүгө учурабайт. Ал эми өзбек тилинин говорлорунда бир нече варианттарга ээ болуп, кыргыз тилиндеги өзгөчөлүктөргө дал келип калганы изилдөөлөрдө көрүндү. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн айрым учурларда түшүп, атооч жөндөмөсү менен

окшошуп калышы эки тилде тең орун алган. Бирок өзбек тилинин Фергана говорунда дээрлик көчүлүк учурда бул жөндөмө мүчөсүнүн ордуна табыш жөндөмө мүчөсү колдонулары байкалды. Кыргыз тилинин айрым говорлорунда 1-жактын жекелик -м мүчөсүнөн кийин илик жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн башкы д үнсүзүнүн түшүп айтылган кыска варианты көп кездешери да байкалды. Ошондой эле бул жөндөмөдөгү сөздөр эки тилде тең көпчүлүк учурларда аныктоочтук милдет аткараары иликтөөдө көрүндү.

Барыш жөндөмөсү багыттык жана кыйыр объектилик маанини туюнтуп, эки семантиканы камтып турат. Көпчүлүк түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде да бул эки семантика бир гана жөндөмө аркылуу берилет. Бул жөндөмөдөгү сөздүн кыйыр объектилик же багыттык мааниде экендигин сүйлөмдөгү кыйыр толуктооч же орун бышыктоочтук маани аныктайт. Кыргыз тилинде барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү илик жана табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрүнөн айырмаланып түшүп калбайт, атооч жөндөмөсүнүн формасында колдонулбайт. Ал эми өзбек адабий тилинде да бул жөндөмөнү жасоочу мүчө-га. Башка жөндөмөлөрдөн айырмаланып, -га/-ка түрүндө эки вариантта колдонулат. Бирок өзбек говорлорунда, кыргыз тилиндегидей багыттык же мейкиндик маанини туюнткандан сырткары, кыймыл-аракет тике багытталган тике объектини да көрсөтөт, башкача айтканда табыш (тушум келишиги) жөндөмөсүнүн семантикасын да билдире берет. Мисалы, болага кара-болани кара, озьнггэ йоқ, элэмгэ йоқ. Ошондой эле ж-чыл говорлордо жактама ат атоочтор барыш жөндөмөсүндө казак тилиндегидей маган//меган, саган//сеган, оган ж.б. түрүндө жөндөлүшөт. Хива-Ургенч говорлорунда бул жөндөмө мүчөсү -йә формасында да жолугат. Мисалы, тэнгәйә. Бул жөндөмөдөгү сөз сүйлөм ичинде кыргыз тилинде да, өзбек адабий тилинде да бирдей синтаксистик милдет аткарат.

Табыш жөндөмөнүн семантикасы башка жөндөмөлөргө караганда тар мааниге ээ. Ал кыймыл-аракет багытталган тике объектини гана туюнтуп, сүйлөмдө дээрлик тике толуктоочтук милдетти аткарат. Бул жөндөмөнүн –ны

мүчөсү салыштырылып жаткан тилдерде бирдей варианттарга ээ эмес. Кыргыз тилинде таандык уландылар жалганган сөздөр табыш жөндөмөсүндө –н мүчөсү менен уюшулса, өзбек адабий тилинде мындай өзгөчөлүк байкалбайт. Бирок эски өзбек адабий чыгармаларында илик жөндөмө мүчөсү же таандык уланды уланган сөздөрдөн кийин –н формасында жолугат. Бул мүчөнүн да айрым учурларда түшүп калып, сырткы формасы боюнча атооч жөндөмөсүнө окшошуп калуусу эки тилде тең жолугат. Өзбек адабий тилинде табыш жөндөмөсүнүн (тушум келишигинин) мүчөсү түшпөй колдонулса белгилүү табыш жөндөмөсү (белгили тушум келишиги), мүчөсү түшүп калса белгисиз табыш жөндөмөсү (белгисиз тушум келишиги) деп аталат.

Жатыш жөндөмөсүндө объектилик да мейкиндик да маанилер камтылган. Кимде? эмнеде? деген суроолорго жооп берген учурларда объектилик мааниге, кайда? деген суроого жооп берген учурда мейкиндик мааниге ээ.

Бул жөндөмө мүчөсүнөн түшүп калуусу эки тилге тең мүнөздүү эмес. Бирок өзбек тилинин айрым говорлорунда (Самарканд, Бухара) бул жөндөмө мүчөсүнүн ордуна барыш жөндөмө мүчөсү (жўналиш келишигинин) –га колдонуларын иликтөөлөр көрсөттү.

Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөз кайдан? деген суроого жооп берип кыймыл-аракеттин башталган жерин (мейкиндик маани), кимден?, эмнеден? деген суроолорго жооп берип кыйыр объектини билдирет. Бул жөндөмөдө да грамматикалык мүчөнүн сакталуусу эки тил үчүн мүнөздүү. Өзбек адабий тилинде бир гана вариантка ээ болсо, говорлордо кыргыз адабий тилиндегидей эле бир нече вариантта колдонулат, -дан,-тан, дән, тән,-нән. Кыргыз тилинин айрым говорлорунда 1-жактын жекелик -м мүчөсүнөн кийин чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн башкы д үнсүзүнүн түшүп айтылган кыска варианты да кездешери байкалды.

Ал эми өзбек тилинин Туркистан жана Карабулак говорлорунда чыгыш жөндөмөсүнүн ордуна илик жөндөмө мүчөсү колдонулуп, кыймыл-аракеттин башталган жерин да (мейкиндик маани) билдире берет. Мисалы, Чимгэттин келди. Ошондой эле бул жөндөмөдөгү сөзгө өзбек тилинде айрым учурларда нимага? нима учун? деген да суроолор да бериле берерин байкадык. Мисалы, грамматикалык эмгекте Ишонинг, сүзларим юрақдан. деген сүйлөмдөгү чыгыш жөндөмөсүндөгү сөзгө нимадан? деген суроо берилген.

Жогорудагы салыштырууларга таянып, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын негизги мыйзам ченемдери жөндөмөлөр системасы жана анын парадигмасы менен да аныкталат; Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр категориясы тилдик системанын гана мыйзамы катарында эмес, тилдик түзүлүштүн тарыхый шарты болмокчу;
- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн калыптануусу жалпы түрк тилдеринин лингвистикалык мыйзамы жана тарыхый этабы болуп саналат;
- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасын салыштыруу аталган тилдердин типологиялык жактан такталуусундагы зарылдык;
- Кыргыз жана өзбек тилдеринин негизги структуралык системасы болуп саналган жөндөмөлөр категориясынын тарыхый жактан каралышы тилдик парадигманын иликтенишине пайдубал катарында кызмат кылган;
- Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый калыптануусу илимий жактан такталган фактылардын негизинде изилденүүсү азыркы геосаясаттын курч маселеси болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Вербалдык пикир алышуу тилдик категорияларсыз, айрыкча жөндөмөлөрсүз ишке ашуусу мүмкүн эмес. Ал эми жөндөмө категориясынын тарыхына кайрылсак, жөндөмөгө болгон кызыгуулар байыркы доордо эле башталган. Жөндөмө категориясы адамзаттын өсүп-өнүгүү тарыхына тыгыз байланышып, реалдуу таасир этүүчү факторлордон улам өзгөрүүгө дуушар болуп отуруп, тилдин азыркы абалына чейинки жолду басып өттү.

Пикир алышуу, реалдуу дүйнөдөгү объектилерди баяндоо, маалымат берүү сыяктуу маанилүү зарылдыктардын негизин түзгөн зат атооч жана башка сөз түркүмдөрүн жөндөмөлөрсүз колдонуу мүмкүн эмес экендигин окумуштуулар баса белгилешкен.

Изилдөөнүн таяныч объектиси катары каралып жаткан кыргыз тилинин мисалында алсак, кыргыз тил таануу илиминин өнүгүүсүнүн алгачкы жылдарында эле тилдик түзүлүштү изилдөөнүн өзөгү катарында жөндөмөлөр системасы изилденгенин К.Тыныстанов, И.А.Батманов, Х.Карасаевдердин эмгектерин илимий өнүгтөн талдаганыбызда ынандык. Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн парадигмасынын жана лингвистикалык категория катарында аныкталуусунда К.Тыныстановдун салымы ченемсиз. Окумуштуу жөндөмөлөр системасынын терминологиясын киргизүү менен гана чектелбестен, жөндөмөлөрдүн семантикалык структурасын түзүүгө жетишкен. Азыркы күнгө чейин кыргыз тили илиминде жана сыпаттама грамматикалык окуу китептеринде аталган окумуштуунун даяр схемасы колдонулууда.

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдөгү негизги грамматикалык ажырымдын пайда болуусуна негиз болгон тарыхый эволюциялык процессти так көрсөтүүгө жетишкен А.Н.Кононовдун эмгектеринде негизинен кыргыз жана өзбек тилдерине басым жасалгандыгы бекеринен эмес. Анткени кыргыз жана өзбек тилдери тарыхый жактан өнөктөш болуу менен бирге жалпы Орто Азиянын чөлкөмүндө гегемондук позицияны ээлегендиги жана көпчүлүк грамматикалык өзгөчөлүктөрдү сактап калгандыгы менен да

тарыхый жактан баалуу лингвистикалык түзүлүш болуп саналат. Ала турган болсок азыркы өзбек тилиндеги карлук тилинин жана чагатай тилдик биримдигинин таасирине карабастан В.В.Решетов, Г.Гуломов жана А.Шоабдурахмановдор белгилеп кетишкендей, байыркы жөндөмөлөр системасынын түзүлүшү азыркы мезгилдеги өзбек говорлорунда (шеваларында) өз жашоосун улантууда. Изилдөө мезгилинде белгилүү болгондой эле кыргыз жана өзбек тилдериндеги фонетикалык омонимия аталган эки тилде бирдей синтаксистик мүнөзгө ээ болот. Кала берсе, азыркы өзбек тилинин түндүк-батыш диалектилериндеги жөндөмөлөр категориясындагы функционалдык жактан болгон окшоштуктар, башкача айтканыбызда, актуалдык речибиздеги дал келүүлөр негизинен жөндөмөлөр системасындагы сандык кыскарууларга караганда семантикалык жактан универсалдашуусу менен айкын түшүндүрүлөт. Мындай жөндөмөлөр категориясындагы универсалдашуу процессин Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахиндер тилдик фактылардын негизинде далилдешкен.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй эле азыркы өзбек тилиндеги фонетикалык өзгөрүүлөр менен бирге эле морфемалык жактан болгон айрым бир жылышууларды жалаң гана иран тилинде сүйлөгөн элдердин таасири катарында карабастан байыркы өзбек тилиндеги азыркы күнгө чейинки пайда болгон ареалдык өзгөчөлүк катарында караганыбыз да бир тараптан туура деп ойлойбуз. Анткени кыргыз жана өзбек тилин тарыхый жактан салыштырганыбызда аталган эки тилдин тарыхында негизинен бирдей өзгөрүүлөр болгондугу байкалат, себеби тарыхый жактан бир чөлкөмдө өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан кыргыз жана өзбек тилдеринин өнүгүүсүнө иран тилинде сүйлөгөн элдердин таасири болгон. Азыркы кыргыз жана өзбек тилинин лексикалык корун карай турган болсок иран тилинин аталган тилдердин лексикалык жактан баюусуна кошкон салымы бараандуу экендигине ынанабыз. Бирок аталган тарыхый жактан болгон өзгөрүүлөр кыргыз жана өзбек тилдеринин структуралык жактан болгон

калыптануусуна жана жөндөмөлөр категориясына анчалык деле таасирин тийгизген эмес.

Изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жыйынтыктар менен бирге кыргыз жана өзбек тилдеринин перспективалык өнүгүүсүндө айырмачылыктардан сырткары да эки тилди бир тутумга бириктирген негизги генетикалык карым-катышты аныктоого мүмкүнчүлүк туулду. Бир эле мезгилде төмөнкүдөй орчундуу маселелердин актуалдуулугун белгилөөгө жетиштик:

1. Жалпы тил илиминде тилдин структуралык жактан калыптануусунда биринчи иретте жөндөмөлөр концепциясы туруктуу бойдон кала бере тургандыгы;
2. Түркологияда жөндөмөлөр системасы тилдик түзүлүштүн негизги категориясы катарында байыркы доорлордон тартып эле тилчи-илимпоздордун көңүлүн буруп келгендиги;
3. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тарыхый жактан өнүгүүсү жалпы түрк элдеринин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катарында кызмат кылары;
4. Бирдей географиялык алкакта таркалуу менен бир катарда башка тилдер менен жана элдер менен болгон эконимикалык-маданий алаканын таасиринин негизинде айрым бир пайда болгон элементтер социалдык жактан болгон өнүгүүнүн натыйжасы болуп эсептелинери;
5. Аталган эки тилдеги жөндөмөлөр системасын салыштырууда дегеле жөндөмө категориясы ар бир тилдин фундаменталдык негизин түзүп, анын грамматикалык жактан өнүгүү өзгөчөлүгүн аныктай тургандыгы белгилүү болду.

Кыргыз эли жана экинчи тараптан өзбек калкы өз эгемендүүлүгүн алгандан кийин деле Орто Азиянын байыркы тургундары болуп саналышкан эки элдин ортосундагы маданий алака үзүлгөн жок. Бирок кийинки мезгилде Өзбекстандын ички тилдик саясатында кескин өзгөрүүлөр болуп өттү. Биринчи кезекте азыркы өзбек тилинин башка графикалык системага өтүшү

информациялык жактан болгон карым-катнашты бир канча татаалдаштырды деп айтсак болот. Бирок көп кылымдарды башынан өткөргөн эки тилдин ортосундагы фундаменталдык биримдик, жөндөмөлөр категориясындагы карым-катнаш орчундуу бойдон кала бермекчи.

Негизинен алганда кыргыз жана өзбек тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн негизин ээлеген аталган тилдердеги жөндөмөлөр системасы тилдердин ортосундагы карым-катышты гана аныктабастан, алардын тарыхый өнүгүүсүндөгү илимий багыттарды да көрсөтөт. Айрыкча тилдик структуранын тарыхый өзгөчөлүгүн изилдөөдө бирдей ареалды камтыган тилдердеги жөндөмөлөр категориясы негизги орунду ээлейт. Биз жалпы түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсүндөгү негизги тилдик түзүлүш болгон кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр системасынын тил илиминдеги актуалдуулугун баса белгилегибиз келет. Анткени генетикалык жактан канатташ болгон кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөр тилдик түзүлүштүн негизи болуп саналары изилдөөбүздөн белгилүү болду. Ошондой эле тектеш тилдердин ортосундагы карым-катнашты күчөтүү жалпы эле эки мамлекеттин ортосундагы мамиленин мындан ары өнүгүүсүнө өбөлгө боло тургандыгына толук ишенебиз.

ИЛИМИЙ БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон. – Ф., 1990. -479с.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев.- Б., 2008. -284б.
3. Абдуллаев Ф. А. Опыт составления диалектологического словаря узбекского языка [Текст] // Ф. А. Абдуллаев Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г. Фрунзе) Ф.,1968.-189с.
4. Абдуразаков М.А. Семантические типы субъектов [Текст] / М. А. Абдуразаков Т., 1991. -103 с.
5. Андрианов Б. В. Этнос и историко-этнографические области [Текст] Б.В. Андрианов //Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л.,1978.-120с.
6. Ахматов Т. К. О согласных звуках киргизского литературного языка [Текст] // Т. К. Ахматов Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(123-141).
7. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили (Фонетика, лексика) [Текст] / Т. К. Ахматов, С. Өмүралиева Ф., 1990. -232с
8. Ахматов Т. К. О согласных звуках киргизского литературного языка [Текст] // Т. К. Ахматов Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(123-141).
9. Ахматов Т.К. Терен ойлонуп, туура аныктаган [Текст] Т. К. Ахматов //Касым Тыныстанов – XX кылымдын Улуу инсаны. Б., 2002. 133б.
10. Ахундов А.А. Опыт фонетической интерпретации звуковых соответствий в тюркских языках [Текст] // Происхождение аборигенов Сибири и их языков, Т.,1973.-235 с.
- 11.Ахундов А. А. Из опыта структурного анализа формирования диалектных систем азербайджанского языка [Текст] А. А. Ахундов // Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г. Фрунзе). Ф.,1968. -189с.
12. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр [Текст] / К. Аширалиев. Ф., 1963. -120б.
13. Барсов А. А. Российская грамматика [Текст]/ А. А. Барсов М., 1981.- 77б.

14. Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / В. В. Бартольд. Б., 1996. -608с.
15. Базаркулова Г. Из истории становления киргизской биологической терминологии [Текст] // Г. Базаркулова Кыргыз терминологиясынын маселелери. Ф., 1972. -163с.
16. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору [Текст] / Г. Бакинова Ф.,1956. -123б.
17. Баскаков Н. А. Алтайский язык [Текст] / Н. А. Баскаков М., 1958. -113с.
18. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков: (Структура слова и механизм агглютинации) [Текст] / Н. А. Баскаков М., 1979. -273с.
19. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР (на материале тюркских языков) [Текст] // Н. А. Баскаков М., 1952. №3. 160с.
20. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков [Текст] Москва 1988. 207с.
21. Баскаков Н. А. Тюркские языки [Текст] / Н. А. Баскаков М., 1960. -24бс
22. Батманов И .А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии [Текст] // И. А. Батманов Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Ф.,1966.-359с.
23. Батманов И. А. Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа [Текст] // И. А. Батманов Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. Ф., 1959.- 237с.
24. Батманов И. А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке [Текст] / И. А. Батманов Ф.,1940. -150 б.
25. Батманов И. А. Таласские памятники древнетюркской письменности [Текст] / И. А. Батманов Ф.,1971.-63с.
26. Батманов И. А. Употребление падежей в киргизском языке [Текст] / И. А. Батманов Фрунзе 1938, Казань.- 45 с.
27. Батманов И. А, Актанов Т. Кыргыз тилинин окуу китеби [Текст] / И. А. Батманов, Т. Актанов Б.,2007.-143 б.
28. Батманов И. А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили [Текст] / И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин 1-бөлүм. Ф.,1956. -111с.
29. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] / Г. Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыков Ф., 1958.-174с.
30. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I [Текст] / А.Н. Бернштам Б., 1997. -560с.
31. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана II [Текст] / А. Н. Бернштам Б., 1998. -704с.

32. Бейшекеев Н. Б. Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар [Текст] // Н. Б. Бейшекеев Труды института языка и литературы. Выпуск 19. Ф., 1957.-203с.
33. Бутанаев В. Я. Худяков Ю. С. История Енисейских кыргызов [Текст] / В.В. Бутанаев А., 2000. -250с.
34. Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка [Текст] / Ф. И. Буслаев М., 1992. -512 с.
35. Виноградов В. С. Киргизское народное музыкальное творчество как источник изучения проблемы происхождения Киргизов [Текст] // В. С. Виноградов Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. Ф., 1959. -237с.
36. Виноградов В. А. Сингорманизм и фонология слова [Текст] // В. А. Виноградов Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(106-116)
37. Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков [Текст] / Н. З. Гаджиева М., 1973. -408с.
38. Гуломов А. Узбек тилида келишиклар [Текст] / А. Гуломов Т., 1941.-150б.
39. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1, фонетика и морфология [Текст] / Фрунзе 1987г. 400с.
40. Грищенко К.Ф. О категориях притяжательности и определенности в тюркских языках [Текст] // К. Ф. Грищенко Ономастика Поволжья.2., Г., 1971.-373с.
41. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов М., Ф. 1980.-235с.
42. Данияров Х. Изучение вокализма народных говоров самаркандской области [Текст] // Х. Данияров Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г. Фрунзе). Ф., 1968.-189с.
43. Демьяненко Э. П. О словообразовательных приемах в группе долганских названий частей тела [Текст] // Э. П. Демьяненко Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Т., 1976.-196с.
44. Джамгерчинов Б. Д. Значение и задачи изучения проблемы этногенеза Киргизского народа [Текст] // Б. Д. Джамгерчинов Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. Ф., 1959.- 237с.
45. Дмитриев Н. К.. Глухие и звонкие согласные в середине слова [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955.-335 с.

46. Дмитриев Н. К. Согласные С и З в тюркских языках [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
47. Дмитриев Н. К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
48. Дмитриев Н. К. Соответствие Л||Ш [Текст] // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. 335 с. (320-22).
49. Дмитриев Н.К.. Соответствие Р||З [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
50. Дмитриев Н. К. Соответствие Р||Д||Т||З||З||Й [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -35 с. -327.
51. Дмитриев Н. К. Долгие гласные в туркменском языке [Текст] // Н. К. Дмитриев Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика М., 1955. -335 с.
52. Дульзон А. П. Аффиксация как метод передачи грамматических значений [Текст] / А. П. Дульзон Т., 1962. -223с.
53. Древнетюркский словарь [Текст] Л.,1969г. -676с.
54. Дыйканова Ч. К. Кыргыз тилиндеги бир муундуу создордун структуралык типтери [Текст] // Ч. Дыйканова Тюркологические исследования. Ф., 1983.-150с.
55. Дыйканова Ч. К. Структурно-морфологическая характеристика киргизско-монгольских односложных корней [Текст] //Ч. К. Дыйканова Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. Ф., 1987.-117с.
56. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке [Текст] / К. Дыйканов Ф., 1955. -104 с.
57. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова М., 1940.-150с.
58. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова А., 1948.-150с.
59. Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка [Текст] / Н. П. Дыренкова М., 1941.-150с.
60. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка [Текст] / А. Жапаров Б., 1992. -429с.
61. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Жапаров Ф., 1979. -321б.

62. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Ш. Жапаров Ф., 1982. 262б.
63. Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн [Текст] // Ш. Жапаров Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Ф.,1970.- 169с.
64. Жирмунский В. М. О диалектическом атласе тюркских языков Советского Союза [Текст] // В. М. Жирмунский Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 4-го регионального совещания по диалектологии тюркских языков состоявшегося 27-30 мая 1963 года в Фрунзе.) Ф., 1968.-189с.
65. Жумагулов Ч. Уточненные таласские надписи [Текст] // Ч. Жумагулов Тюркологические исследования. Ф., 1983.-150с..
66. Жумалиев Ж. Андижан кыргыздарынын тили [Текст] / Ж. Жумалиев.- Ф.,1983.-220 б.
67. Жумалиев Ж. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Ж. Жумалиев. –Б., 2017.- 440б.
68. Ильясов С. К вопросу об общественно-экономическом строе киргизского народа в начале 20 вв. [Текст] // С. К. Ильясов Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. Ф., 1955. -167с.
69. Иминов М. Функциональная замена падежных конструкций в современном узбекском языке [Текст] / М. Иминов Автореф. канд. дисс. –Т., 1976. 24с.
70. Иминов М. Общая характеристика тюркского вокализма [Текст] // М. Иминов Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика М., 1955.-335 с.
71. Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков [Текст] // Ф. Г. Исхаков Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
72. Исхаков Ф. Г. Гармония гласных в тюркских языках [Текст] // Ф. Г. Исхаков Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
73. Исхаков Ф. Г. Долгие гласные в тюркских языках [Текст] // Ф. Г. Исхаков Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I, фонетика. М., 1955. -335 с.
74. Ишаев А. О. состоянии диалектологической работы в Узбекистане [Текст] // А. О. Ишаев Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г. Фрунзе). Ф.,1968. -189с.
75. Ишаев А. О. Келишик формаларининг олماшилиб кулланиши [Текст] / А. О. Ишаев //Узбек тили ва адабиети. Т., 1983. -189б.

76. Кажибеков Е. З. О морфологической природе тюркского корня [Текст] // Е. З. Кажибеков Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. Ф.,1987.-117с.
77. Киргизско-русский словарь. 1 книга. Сост. проф. К. К. Юдахин. М.,1985г. -504с.
78. Киргизско-русский словарь. 2 книга [Текст] Составил проф. К.К.Юдахин. М.,1985г. 480с.
79. Кондучалова С. В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчүлүктөрү [Текст] / С. В. Кондучалова Ф.,1964. -94с.
80. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 7—9 вв. [Текст] / А. Н. Кононов Л.,1980.-255с.
81. Кононов А. Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» [Текст] // А. Н. Кононов Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.
82. Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка [Текст] / А. Н. Кононов Т., 1948. 230 с.
83. Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России [Текст] / А. Н. Кононов.Л., 1980. -255с.
84. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы [Текст] / С. Кудайбергенов. Ф.,1979. -123с.
85. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор [Текст] / С. Кудайбергенов. Ф.,1960. -81с.
86. Кыдыкова Р. А. Проблемы падежной синонимии в киргизском языке [Текст] // Р. А. Кыдыкова. Исследования по киргизскому языкознанию. Ф., 1987. -118 с.
87. Кызласов Л. Р. О связях киргизов Енисея и Тянь-Шаня (к вопросу о происхождении киргизского народа) [Текст] // Л. Р. Кыдыкова. Труды - 237с.
88. Кубрякова О. В. Способы выражения синтаксических связей в языке орхонских памятников [Текст] // О. В. Кубрякова Ученые записки 10 (серия филологическая). А., 1964. -163с.
101. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили [Текст] / М. Мирзаев, С. Усмонов, С. Расулов Т., 1978. -256 с.
102. Мирзахидова М. И. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги морфологиялык категориялардын табияты: Докт. дисс. [Текст] Б., 2005.
103. Мукамбаев Ж. “Материалы по алайскому говору” деген статьяга кошумчалар [Текст] // Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. Ф.,1955.167с.

104. Мусаев С. Ж. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги атоочтук формалар жана алар аркылуу уюшулган конструкциялар [Текст] // С. Ж. Мусаев. Тюркологические исследования. Ф., 1983.-150с.
105. Назаров К. Н. К вопросу об изучении грамматического строя узбекских говоров [Текст] // К. Н. Назаров. Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г.Фрунзе). Ф. 1968. -189с.
106. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат) [Текст] / Б. Ө. Орузбаева Ф.,1958. 67б.
107. Орузбаева Б. Ө. О лексическом составе киргизского литературного языка [Текст] // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) Б. Ө. Орузбаева 261с.
108. Орузбаева Б. Ө. Сөз курамы [Текст] / Орузбаева Б. Ө. Б.,2000. -360б.
109. Орузбаева Б.Ө. Формы прошедшего времени в киргизском языке [Текст] Ф., 1955.-61с.
110. Осмоналиева Б. Махмуд Кашгаринин сөздүгү кыргыз терминологиясынын улуттук негизин изилдөөнүн булактарынын бири // Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972. 163с.(стр.106-120)
111. Петров К. И. Проблема проживания тюрко-язычного этноса на Тянь-Шане на рубеже нашей эры [Текст] // К. И. Петров Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Ф.,1957.-194с.
112. Потевня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / Потевня А. А. М., 1958. 136 с.
113. Radloff W. Sibirya'dan II. Istanbul, 1994. 331b.
114. Решетов В. В., Шоабдурахманов Ш. Узбек диалектологияси [Текст] // В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахманов. Т., 1978. -331 с.
115. Решетов В. В. Узбекский язык [Текст] // В. В. Решетов Языки народов СССР. М., 1966.
116. Розенталь Д.Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М. А. Теленкова. 19885. -309с.
117. Сагынбаева Б., Садыков Т. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы [Текст] / Б. Сагынбаева , Т. Садыков. Б.,2010. 479с.
118. Сапаров М. Лексические соответствия в туркменском языке и огузском наречии узбекского языка [Текст] / М. Сапаров Вопросы тюркского языкознания. Алма-Ата, 1985.184с.
119. Сартбаев К. К. Классификация частей речи в киргизском языке [Текст] / К. К. Сартбаев Ф., 1975.-48с.

120. Севортян Э. В. Тюркские этимологии [Текст] // Э. В. Севортян Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.
121. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Севортян М., 1974.
122. Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1986.-302с.
123. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию [Текст] Ф. Де Соссюр.-М. 1977.-695
124. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Морфология) [Текст] / Отв.ред. член-корр. РАН Э.Р. Тенишева. Москва, 1988.-558с.
125. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции [Текст] / Отв.ред. член-корр. РАН Э. Р. Тенишев. –Москва.: Наука, 2001. -822с.
126. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу(7-10к) [Текст] / С. Сыдыков, К. Конкобаев Б., 2001. -350б.
127. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели [Текст] / С. Сыдыков Ф. 1983. -64с.
128. Тенишев Э. Древнекыргызский язык [Текст] / С. Тенишев Б.,1997.-353с.
129. G.Тьньстанур, гьгьгьз tilinin morfologiasь, 5-6 cetil sabaktarь [Текст] / G.Тьньстанур F., 1934.
130. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары (салыштыруу планында). 2-бөлүк. [Текст] / Т. Турсунов Ф., 1978. -337с.
131. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек адабий тили [Текст] / У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Рахматуллаев Т., 1965. -177 с.
132. Шоабдурахманов Ш. Узбек адабий тили ва узбек халк шевалари [Текст] / Ш. Шоабдурахманов Т.,1962. -141б.
133. Чечейбаева Н. Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор [Текст] / Чечейбаева Ф., 1978. -113 с.
134. Чикобава А.С. Введение в языкознание. [Текст] / Чикобава М., 1952.-144 с.
135. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя) [Текст] / Л., 1977. -200с.
136. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) [Текст] / А. М. Щербак. Л.,1981. -182с.

137. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. [Текст] / Л. В. Щербак. М., 1957.188с.
138. Юдахин К. К. Некоторые особенности Кара-Булакского говора [Текст] / К.К.Юдахин Т.,1957.-229 с.
139. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть 1 [Текст] / Б. М. Юнусалиев Ф., 1959.- 246с.
140. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза [Текст] // Б. М. Юнусалиев Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(48-72).
141. Юнусалиев Б. М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка [Текст] // Б. М. Юнусалиев Труды института языка и литературы. Выпуск 6. Фрунзе, 1956.125с(19-47).
142. Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. Б. М. Юнусалиев Ф., 1985.-506б.
143. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Б. М. Юнусалиев.Ф., 1971. - 291с.
144. Языки мира.Тюркские языки. Б., 1997.

1-ТИРКЕМЕ

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жөндөмөлөрдүн аталыштары

Кыргыз тилинде	Өзбек тилинде
жөндөмө	келишик
Атооч жөндөмөсү	Бош келишиги
Илик жөндөмөсү	Қараткич келишиги
Барыш жөндөмөсү	Тушум келишиги
Табыш жөндөмөсү	Жўналиш келишиги
Жатыш жөндөмөсү	Ўрин-пайт келишиги
Чыгыш жөндөмөсү	Чиқиш келишиги

Кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрү жана суроолору

Атооч жөндөмөсү	-	ким? эмне? кимдер? эмнелер?
Илик жөндөмөсү	-нын	кимдин? эмненин?
Барыш жөндөмөсү	-га	кимге? эмнеге?кайда? каякка?
Табыш жөндөмөсү	-ны	кимди? эмнени?
Жатыш жөндөмөсү	-да	кимде? эмнеде?
Чыгыш жөндөмөсү	-дан	кимден? эмнеден?кайдан?каяктан?

Өзбек тилиндеги жөндөмө мүчөлөрү жана суроолору

Бош келишиги	-	ким? нима?
Қараткич келишиги	-нинг	кимнинг? ниманинг?
Тушум келишиги	-ни	кимни? нимани?
Жўналиш келишиги	-га	кимга? нимага? Қаерга?
Ўрин-пайт келишиги	-да	кимда? нимада? Қаерда?
Чиқиш келишиги	-дан	Кимдан?нимадан?каердан?качондан?

2-ТИРКЕМЕ

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жөндөлүшү (жөнөкөй жөндөлүш)

А.	Алай	бала-бакыра	таш бака
И.	Алайдын	бала-бакыранын	таш баканын
Б.	Алайга	бала-бакыра	таш бакага
Т.	Алайды	бала-бакыра	таш баканы
Ж.	Алайда	бала-бакыра	таш бакада
Ч.	Алайдан	бала-бакыра	таш бакадан

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жөндөлүшү (таандык жөндөлүш)

А.	атасы	айылыңар	үйүбүз
И.	атасынын	айылыңардын	үйүбүздүн
Б.	атасына	айылыңарга	үйүбүзгө
Т.	атасын	айылыңарды	үйүбүздү
Ж.	атасында	айылыңарда	үйүбүздө
Ч.	атасынан	айылыңардан	үйүбүздөн

3-ТИРКЕМЕ

Й- чыл говорлордо (Й-ловчи шеваларда)

Өзбек тилинин Ташкент говорундагы жөндөмөлөр жана сөздөрдүн жөндөлүшү

Бош келишик	дэлә	тэл	ьш
Қараткич-тушум келишиги	дэләни	тәллъ	ьшшь
Ўрин-пайт келишиги	дәләдә	тәлдә	ьштә
Чиқиш келишиги	дәләдән	тәлдән	ьштән
Жўналиш келишиги	дәләгә	тәлгә	ьшкә

Фергана говорунда сөздөрдүн жөндөлүшү

Бош келишик	шәтъ	чәй	әш
Қараткич-тушум келишиги	шәтънь	чәйдъ	әштъ
Жўналиш келишиги	шәтъгә	чәйгә	әшкә
Ўрин-пайт келишиги	шәтыдә	чәйдә	әштә
Чиқиш келишиги	шәтъдән	чәйдән	әштән

Қарши говорунда сөздөрдүн жөндөлүшү

Бош келишик	бала	қалам
Қараткич-тушум келишиги	баланъ	қаламмъ
Жўналиш- Ўрин-пайт келишиги	балайа	қаламга
Чиқиш келишиги	баладан	қаламнан

Қарабулак говорунда сөздөрдүн жөндөлүшү

Бош келишик	тәпә	ат	ит
Қараткич келишиги	тәпәнинг	атынг	итинг
Тушум келишиги	тәпәни	атны	итни

Жўналиш келишиги	тәпәгә	атка	иткә
Үрин-пайт келишиги	тәпәдә	атта	иттә
Чиқиш келишиги	тәпәдән	аттын	иттин

Ж- чыл говорлордо (Ж-ловчи шеваларда)

Бош келишик	әнә	тав	биз
Қараткич келишиги	әнәнинг	тавдың	биздинг
Тушум келишиги	әнәни	тавды	бизди
Жўналиш келишиги	әнәга	тавга	бизгә
Үрин-пайт келишиги	әнәдә	тавда	биздә
Чиқиш келишиги	әнәдән	тавдан	биздән

Бош келишик	ат	балам	әкәм
Қараткич келишиги	аттың	баламдың	әкәмдинг
Тушум келишиги	атты	баламды	әкәмди
Жўналиш келишиги	атқа	балама	әкәмә
Үрин-пайт келишиги	атта	баламда	әкәмдә
Чиқиш келишиги	аттан	баламнан	әкәмнән

4-тиркеме

Илик жөндөмөсүнүн айрым түрк тилдериндеги өзгөрүшү

Тилдерде	Үндүүлөрдөн кийин	Уян үнсүздөрдөн кийин	Каткаландардан кийин
Кыргыз	-НЫН (сингар. вар) балтанын	-ДЫН(сингар. вар) колдун	-ТЫН(сингар. вар) аттын
Өзбек	-НИНГ болтанинг	-НИНГ кулнинг	-НИНГ отнинг
Кара-калпак	-НЫНГ (сингар. вар) балтанынг	-ДЫНГ(сингар. вар) колдынг	-ТЫНГ(сингар. вар) аттынг
Казак	-НЫҢ (сингар. вар) балтаның	-ДЫҢ(сингар. вар) колдың	-ТЫҢ(сингар. вар) аттың
Түркмөн	-НЫН (сингар. вар) палтаның	-ДЫН(сингар. вар) голың	-ТЫН(сингар. вар) атың

Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык формасы үндүүлөр менен бүткөн негизге уланганда

алтай	шор	кыргыз	өзбек
-НЫН - -НИН	-НЫНЬ - -НИНЬ	-НЫН - -НИН	-нинг

баланын	баланынь	баланын	боланинг
кеменин	кебенин	кеменин	кеманинг
түлкүнин	түлгүнин	түлкүнүн	тулкининг

Кыргыз, өзбек говорлорундагы илик жөндөмөсүндөгү окшоштук

Кыргыз тилинде	Өзбек тилинде
<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин үндүү тыбышына карай өзгөрүүсү</i>	<i>Илик жөндөмөсүнүн морфологиялык көрсөткүчүнүн негиздин үндүү тыбышына карай өзгөрүүсү</i>
(ичкилик говору боюнча)	(Ж-ловчи шеваларда)
Су ^ŵ + дун//суудун То ^ŵ + дун//тоодун Ту ^ŵ + дун//туудун	Сув + дынг//сувнинг Тав + дынг//тогнинг Туг + дынг//тугнинг (байрокнинг)

Өзбек тилиндеги илик жөндөмөсүндөгү фонетикалык омонимия

кыргыз	өзбек	алтай	шор
Илик: баланын Табыш: баланы	Илик: болань Табыш: болань	Илик: баланын Табыш: баланы	Илик: баланын Табыш: баланы
Илик: түлкүнүн Табыш: баланы	Илик: тулкинь Табыш: тулкинь	Илик: түлкүнүн Табыш: түлкүнү	Илик: түлгүнинь Табыш: түлгүнү

5-тиркеме

Кыргыз, өзбек тилдериндеги өз ат атоочунун жөндөлүшү

жөндөмөлөр	Кыргызча	өзбекче	кыргызча	өзбекче
Атооч	өзүм	ўзим	өзү	ўзи
Илик	өзүмдүн	ўзимнинг	өзүнүн	ўзининг
Барыш	өзүмө	ўзимга	өзүнө	ўзига
Табыш	өзүмдү	ўзимни	өзүн	ўзини
Жатыш	өзүмдө	ўзимда	өзүндө	ўзида
Чыгыш	өзүмдөн	ўзимдан	өзүнөн	ўзидан

Кыргыз, өзбек тилдериндеги шилтеме ат атоочтордун жөндөлүшү

жөндөмөлөр	Кыргызча	өзбекче	кыргызча	өзбекче
Атооч	ошолор	ўшалар	тигилер	анавилар
Илик	ошолордун	ўшаларнинг	тигилердин	анавиларнинг
Барыш	ошолорго	ўшаларга	тигилерге	анавиларга
Табыш	ошолорду	ўшаларни	тигилерди	анавиларни
Жатыш	ошолордо	ўшаларда	тигилерде	анавиларда
Чыгыш	ошолордон	ўшалардан	тигилерден	анавилардан